

Storagrowt'iwn Hin Hayastaneayc'

**owr ew owğgeal ew bac'atreal zbazowm anowans naxni hegenakac'
yownac', ew hřovmayec'woc', naew matenagrac' asorwoc' ..**

**tearn h. Ġowkas vardapeti Inčičean i mxit'arean miabanowt' en-e ęst hin
ew ęst mijin darow anowaneal žamanakac' haneal i groc' meroc'
naxneac' ew ayloc' azgac'**

Inčičean, Ġowkas

ՏՈՒՐՈՒՐՆԵՐԱՆ

Սակաւ ուրեք յիշատակի անուն նահանգիս, և զմիօրինակ զրի. զի յերկուս յայլ ձեռագիրս աշխարհադրութեան խորենացւոյն զրի Տարուբերան: (1) Կարեմք ստուգարանել զայս անուն՝ Տարծոյ բերան, կամ Տարսի բերան: Եւ կամ Ղառանդութեան: Բռեալ նոյնպէս ՚ի դրանց և ՚ի բերանոյ որ ՚ի լերինս տօրոսի:

Բռ երի կայ Չորրորդ հայոց՝ ըստ դնելոյ խորենացւոյն յարեւելեան կողմանէ նորին: Հայս նահանգ դնէ և ըզծովն բզնունեաց, զորմէ գրեցուք ՚ի ներածութե աշխարհիս հայաստանեայց:

Իսկ ՚ի բերոց՝ դնէ Ղազպէ (զորմէ տես և ՚ի Նոր հայաստան թղթ. 56.) և Սեղը, Սաղամիրդ, Պիստակ, Երկաթ, և Նաւթ: (2)

Սահման սորա այժմ ըստ մեծի մասին անկանի ՚ի փաշայութե Ս անայ:

Ունի գաւառս ԺԷ. որոց անուանքն են՝

Պ. Խոյն. (3)

Բ. Բաղադանիք.

Դ. Տարծն.

Զ. Բաղանիք.

Է. Սարգադի.

Ը. Ղառանդութի. (4)

(1) Վասն Եպիսկոպոսի նահանգիս տես ստորեւ ՚ի ստորագրութեան Առբերանի գաւառին վաստակականի ՚ի վերջութեան:

(2) Այսպէս դնի յերկուս ձեռագիրս, իսկ ՚ի տպագրեալն փախանակ բառիս Պիստակ՝ դնի Սղը քաղ նաւթ:

(3) Ի բարուց բնակչաց երեւի առեալ զանուն, կամ ՚ի մերձակայ բնակչաց սասնոյ, որոց լերինք ևս

կոչէր Խութ. տես զՍասուն ՚ի վերոյ:

(4) Այսպէս դնի ՚ի միում ձեռագրի և ՚ի տպագրեալն աշխարհագրութե խորենացւոյն. նոյնպէս զրի և առ յովհաննու կաթողիկոսի. որ զԲ. Տրդատ կաթողիկոս գրէ լինել ՚ի Ղառանդութի: Զնոյն առնեն և այլք, որպէս ասողիկ Բ. 2. վարդան, և կիրակոս:

Է. Տ արևուտ քաղաքի քաղաքի քաղաքի . (1) ԺԷ. Լ քաղաքի քաղաքի . (4)
 Ը. Դ քաղաքի քաղաքի . (2) ԺԸ. Լ քաղաքի քաղաքի .
 Թ. Զ քաղաքի քաղաքի . ԺԹ. Լ քաղաքի քաղաքի քաղաքի .
 Ժ. Ը քաղաքի քաղաքի քաղաքի . (3) ԺԺ. Լ քաղաքի . (5)
 ԺԱ. Լ քաղաքի քաղաքի քաղաքի . ԺԻ. Լ քաղաքի քաղաքի քաղաքի քաղաքի .

ს უ რ ო ბ :

Գաւառ հռչակաւոր 'ի գիրս, որ զհնութիւն անուան իւրոյ և բնակութե 'ի Ժամանակաց անտի նոյի ունի, առ խորենացւոյն ամ. 5. առեալ յովմպիոդորայ անգիր զըրուցաց: * Եւ 'ի կրտսերագունից որդւոցն նորա (այսինքն քսիսիւթրեայ, որ է նոյ)՝ Տարբան անուն՝ երեսուն ուստերօք, և հնգետասան դստերօք, և նոցին արամբք մեկնեալ 'ի հօրէն, բնակէ անդրէն 'ի նոյն գետեղերէն (որ է եփրատ,) յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարօն, և զանուն տեղւոյն ուր բնակեցան՝ կոչէ Յրօն, զի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա 'ի նմանէ ॥ :

Հարմարի այսմ' և աւանդութի բնակչաց, որք աւանդէն մինչև ցայժմ, [Եւ երկիր իւրեանց 'ի սկզբն անդժածկեցաւ ջուրքք, և ապա 'ի մեկնիւ ջրոյն՝ ձևացան այն հողաբլուրք՝ որք տեսանին 'ի գաւառին իւրեանց, որ է ծանօթութի պատմութե ջրհեղեղին նոյի : Վ ասն այսր բնակութեան որդւոյն նոյի՝ [Երես * Տուն հայոց անուանեալ առաջին ասէին զՏարօն ॥ բնակիչքն՝ որ 'ի ժամանակս [Թովմայի արծրունւոյ, որպէս գրէ նա ինքն :

Սոյն այս գաւառ է որ յիշատակի առ դաժիդոսի գիրք ժ.դ. 41. 24. ընդ մէջ արտաշատայ և տիգրանակերտի, որ յայլևայլ օրինակս այլևայլ տառիւք գրի. Վաւրան յիւսմ. Վաւրանիցիւսմ, զոր չէլլարիոս ստուգարանէ՝ Տօրոսագետ. որպէս թէ սակս ոռոգեալ

(1) 'Ի յիւրմ ձեռագրի Տաւր-
ծափով: նոյնպէս և առ զազարայ՝
շորոյ զբանս տես 'ի բագրեանդ,
'ի դեղն Արամանայ: Առ լատեի
ղեկացոյն 'ի գլ. ԺԷ. գրի Տաւ-
րած: քաղ:

(2) Այսպէս դնի 'ի տպագրեալն և 'ի միութ՝ ձեռագրի. իսկ յերկուս ձեռագիրս՝ Գրչան:

(3) 'Ի միում ձեռագրի' Վաչէ-
նանի: Տես վասն այսր յԱյրա-
բատ:

(4) Յերկուս ձեռագիրն երե-

(5) Այսպէս դնի յերկուս ձեռագիրս, և 'ի միումն՝ Կարմիրայն 'ի տպագրեալն գնի՝ Տիրի:

գողոյ 'ի գետոց' որք իջանեն 'ի տօրոսէ' այսպէս կոչեցեալ: Բայց զհայկական գաւառ անդէպ էր հռոմայեցւոց և գաղիւթոսի՝ լատին անուամբ վերածայնել. և ոչ իսկ գտաւ նեւք այսմ օրինակ. այլ զքաղաքս և զգաւառս հայառ տանեայց գրեթէ միշտ հայկական հարազատ անուամբ ջանան կոչել հռոմայեցիք:

Վա՛ ընդ հակառակն թուի մեզ՝ թէ տօրոս լեւոն որ մօտ առ գաւառաւս ձգի, 'ի սկզբան անդ կոչէր թերևս յանուն տարօնոյ՝ որ է անուն հին յոյժ բստ աւանդութե վերոգրեալ ոլոմպիոդորայ. ապա մակեդոնացիք 'ի ժաւմանակս արշաւանաց աղէքսանդրի՝ զանունս Տարծ մերձ գտեալ առ բառն իւրեանց Վաւրոս՝ այն է Տաւրոս կամ Տօրոս, զայն յարմարեցին նմա. որպէս սովորութի էր նոցա զանուանս այլոց աշխարհաց յարմարել կամ բստ անուանց աշխարհին իւրեանց, և կամ բստ պատմութե և բստ լեզուին ազգին իւրեանց. և նոյն անուն 'ի գրոց նոցա էսնց ապա առ մեշ իբր նոր և այլ անուն: Այլ զայս՝ զստուգաբանութի յուզողաց և զհնութի անուանս սիրողաց եղաք բան՝ իբր առաւել հաւանական քան զայլ անստոյգան:

Կոստանդին պերփերութէն 'ի գիրս կառավարութե գլ. 43. յիշէ զայս գաւառ՝ Վարծն կոչելով:

Այս գաւառ Տարօնոյ սահմանակից էր գաւառին հաշտենից՝ որ անկանի 'ի չորրորդ հայս, ընդ մէջ բաժաւ նելով զնոսա արածանի գետոյ, այն է եփրատ: Յայտ առնէ յովհաննէս մամիկոնեան 'ի Ճլի. զի 'ի գրեւն զպաւ տերաղմաց գայլ վահանայ որ 'ի տարօն՝ ասէ. * Սմբատ (որդի վահանայ) 'ի մէջ անցեալ գաղտաբար՝ կտրեաց 'ի նոցանէ (այսինքն 'ի պարսից) չորս հարիւր երկվարս, և անցոյց յայնկոյս Արածանոյ 'ի կողմն հաշտենից ॥:

Վովութի օդոյ, գրից, և բերոց այսր գաւառի, և մանաւանդ իննական տեղեաց՝ գտանի յաւարտ գրոցն զենոբայ 'ի տպագրեալն թղթ. զք. և 'ի ձեռագիրն: * Բարի է (ասէ) երկիրս և վայրքս, և անուշ օդս, բաղմաջուր, գաշտածե, և շուրջ զլեւամբքս ամրոցք բաղումք. երկիրս խոտաբեր և մեղրաբուղիս, և որպէս մանանայն իջանէր յերկնից անդ առ հրէայս՝ նոյնպէս և աստ 'ի մերում երկրիս 'ի վերայ անտառացս իջանէ՝ քաղցր առաւել քան զմեղր, որ կոչի գաղապէն... Այս երկիրս ամենայն բարութիւն է, աջողակ և առողջ ॥:

Նոյնպէս և ուրիշ գրիգոր առ զենոբայ 'ի թուղթն իւր

որ առ զԼճնդ հայրապետ կեսարիոյ՝ զգիրս Տարօնոյ,
կամ որ նոյն է երկրին մամիկոնէից՝ ըստ այսմ ստորագրէ։

* Օ ի աստ յերկիրս հայոց՝ ի չորրորդ բաժնի հայոց, և
յերրորդ հայոց՝ աւարտին ի լեւինն, որ բնակութի նա-
րա կոչի Տօրոս, ⁽¹⁾ և հատեալ անցանէ մինչև ի դուռն
պալճաւայ պարսից. և առ սովաւ բնակի երկիրն մամի-
կոնէից, բազում վայելուչ տեղօք և առատատուր պի-
տոյիւք ։

Տարօն զառաջինն սեփհական կալուած էր Սլիւնեաց
ազգին, բայց քանզի նահապետ ազգին որ ի ժամանակս
տրդատայ՝ ապստամբեցաւ յարքայէ, և միաբանեցաւ
լնդ շապհոյ, տրդատ արքայ խոստացաւ թէ * Որ որ
ածցէ առ իս զնահապետն ազգին Սլիւնեաց, տայ նմա
յաւիտենական իշխանութի՞ զգեօղս և զդաստակերտս,
և զամենայն իշխանութիս ազգին Սլիւնեաց ։ ⁽²⁾

Եւ քանզի իշխանազունն մամիկոն առաջին նահապետ
ազգին մամիկոնէից, որ նորոգ փախստական եկեալ էր ի
հայս յաշխարհէն ճենաց՝ կատարեաց զամենայն քաջու-
թիւն, հրովարտակաւ ընկալաւ յարքայէն զիշխանութի
այնր երկրին վասն իւր, և վասն ժառանգաց իւրոց, ան-
ուանելով յայնմ հետէ զգաւառն Սափոնեան Կոն, ըստ
գրեւոյ ասողկայ Թ. 1. որ և ինքն ասողիկ էր ի տարօնոյ ։
* Կարգէ (ասէ՛ տրդատ) զնախարարն Սամիկոն ի տե-
ղի ապստամբին, անուանելով զՏարօն յանուն իւր
Սամիկոնեան տուն ։

Սմին իրի մատենագիրք մեր զգիւղօրէս և զայլ տեղիս
տարօնոյ սեպհականս գրեն ազգին մամիկոնէից. և յով-
հաննէս կաթուղիկոս զանուն Սամիկոնեան՝ դնէ իբր
մականուն գաւառին. * Եւ Եպիսկոպոս (ասէ վասն կո-
միտասայ կաթուղիկոսի) զինի ի Սամիկոնեան Տարօ-
նոյ ։ մինչև զի ի պատմութե ժողովոյն մանազկերտի՝
Սահակ Եպիսկոպոս Տարօնոյ՝ կոչի Եպիսկոպոս Սամի-
կոնէից, զազգն ժառանգօղ՝ եղեալ փոխանակ անուան եր-
կրին ։ Եւ գրիգոր մագիստրոս ⁽³⁾ զհամօրէն գաւառէն

(1) ի տպագրեալն Թղթ. Ժն. գրի. * Եւ յերրորդ հայոցս աւար-
տին (այսինքն ի ծայրին) ի լե-
ւինն որ կոչի Տօրոս ։ Իսկ Թով-
մաս արծրունի գրէ ուրեք. * Մերձ
ի սահման Տարօնոյ Առաջին կո-

չեցեալ հայոց ։

(2) Խորենացին ի Թ. 81. և ի
Թ. 67. :

(3) ի Թուղթն ծի. որ առ յով-
հաննէս արքեպիսկոպոսն սիւ-
նեաց ։

տարօնոյ գրէ. * Սեբ առ ժամանակս՝ այսր եմք 'ի Տա-
րօն յաշխարհիս Սամիկոնէից ։

Եւ յիսկ զենոք՝ որ ուրեք զգիւղօրէս և զաւանս Տա-
րօնոյ դնէ սեփհական կալուածս ազգին հնդկաց եկելոյ
'ի հայս, այլուր (որպէս 'ի Թղթ. Ժա.) Եւրէի Սամիկո-
նէի կոչէ զՏարօն. և այլուր՝ առ ծանօթութիւն աւանաց
ինչ Տարօնոյ՝ առաքէ 'ի դիրս իշխանացն մամիկոնէից ։
Բայտ այսմ և յայսմաւուրս մարտի 30. 'ի պատմութե-
կալին նունեայ՝ Տարօն կոչի Բաւն գաւառն շուշանայ
դատեր վարդանայ մամիկոնոյ ։ Եւ պէտքս բուզանդ (1)
զՏարօն, կամ զմանն ինչ Տարօնոյ՝ սեպհական ցուցանէ
լինել Սարգսպետ իշխանին, կամ ներքինապետին ար-
քայի ։ Տէս և 'ի նոր հայաստան զՏաղօնք. Թղթ. 192 ։

Եւս գաւառ Տարօնոյ 'ի 964. էանց ընդ տէրութե-
հոռոմոյ, յորժամ վախճանեցաւ իշխան նորա աշոտ ։ (2)

Եւ յիշատակ ։ (3) Տեղի հնագոյն յայսմ գաւառի, որ առ-
ագաթմանգեղոսի 'ի յիւր. գրի Յաշխարհ, որ Թուի ուղ-
ղագոյն. զի և բաւոս աշխարհ յընտիր օրինակս սովորաբար
գրի յաշխարհ ։ Եւ յիշատակ այսպէս սակս յաշխարհութե-
պաշտաւ մանց և զոհից՝ որք լինէին 'ի հռչակաւոր մեհենին իւ-
րում ։ * Որ և անուանեալ (ասէ ագաթմանգեղոս) բոտ
յաշխարհապաշտ պաշտաման տեղեացն Յաշխարհատ ։ Եւ
հաշխարհն կամ հաշխարհն աւան. զի առաջին վանկն Յաշխ-
արհալ 'ի պարսից բառէս Եւրէի, նշանակէ հաշտութիւն, որ է
վախճան ազօթից և զոհից. իսկ վերջին վանկն Դաշխարհ, (4)
է բառ կամ մասնիկ՝ որ 'ի յօդին յանուանս քաղաքաց,
նշանակէ Տեղի կամ Բաղաք, զորօրինակ՝ Եւրաշատ,
Եւրուանդաշատ, Սարգսանաշատ, Սասանաշատ, ևն ։
Սասան որոյ և ագաթմանգեղոս սուղ ինչ 'ի վերոյ՝ կոչէ. *
Յաշխարհ տեղիք Թագաւորացն հայոց մեծաց ։ Եւ
Թարգմանութիւն Եւրաշատու. որպէս և խորենացին Թ. 13. *
Յաշխարհ տեղիք անուանէ զԵւրաշատ ։

Եւս զիւղ, կամ աւան՝ որպէս կոչէ բուզանդ Դ. 19. *
կառուցեալ կայր 'ի բարձրաւանդակի առ եփրատ գե-

(1) Դ. 14. և Ե. 3 ։

(2) Ասողիկ. Դ. 8 ։

(3) Զորոս սեռականն բաղաձայն
Աշխարհն զնեն. բայց առ կիրա-
կոսի հօլովի ուրեք և Աշխարհայ.
կայ առ ասողիկ Թ. 1. հօլովեալ
և Աշխարհ ։

(4) Անծանօթ է մեզ արմատ
նշանակութեւն այսր Դաշխարհ,
կամ մասնիկն. այլ միայն 'ի բար-
բառս Թուրքաց գտանեմք մերձ
այսմ զբառս Դաշ, առ որս նշա-
նակէ Բաղաք, ելեալ 'ի բառէն
պարսից Դէհ ։

տուլ՝ ՚ի մնարս լերինն քարքեայ, հանդէպ լերինն տօրոսի՝ ըստ որում նշանակէ անդէն ազաթանդեղոս։ Օ առաջինն էր սեպհական վահունեաց զարմին, այլ միջինն տիգրան ցասուցեալ ընդ նոսա վասն աստ դնելոյ զպատկեր հերահելեայ՝ (զորմէ ստորեւ,) գրաւեաց յարքունիս։ Օ կնի ընդ համօրէն գաւառին էանց ՚ի ձեռս մամիկոնէից. վասն որոյ խորենացին Դ. 68. ՚ի պատմէն զթաղումն մեծին սահակայ՝ Խրեանց Գեղ կոչէ զՂաշախատ, զմամիկոնեանս իմանալով. որոց տիկինն գիտիկ կամ դստրիկ անուն՝ աստ բերեալ հանգոյց զմարմին նորա, որպէս վկայէ և ասողիկ Բ. 1։

Յայտմանէ վրիպակ գրչաց է ՚ի պատմութե զազարայ թղթ. 63. ուր ասէ վասն մամիկոնէից. * Տարան (զնըշխարս Ծըշն) ՚ի գաւառն տարօնոյ ՚ի բնիկ գիւղն Լար սեպհական, (փոխանակ գրելոյ) Լարեանց) յանուանեալն Ղաշախատ ։ Վանգի առհասարակ տարօն՝ որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ՝ յաւուրց անտի տրդատայ՝ էր սեպհական մամիկոնէից։

Սեծագանձ Սեհեան գեղջս՝ շինեալ կայր յառաջ քան զմիջինն տիգրան, յորմէ գեօղն կոչէր Յաշախատ. այլ միջինն տիգրան ըստ ակնարկելոյ խորենացոյն Բ. 13. կամ ՚ի հիմանց՝ և կամ ըստ մասին նորոգեաց։ Եւս մեհեան բաժանեալ կայր յերիս մեհեանս, յորոց յիւրաքանչիւրսն էին մի մի բաղինք զանազանք։⁽¹⁾

Բաւջին մեհեանն կոչէր Ս ահէվահեան, յորոյ անուն և առհասարակ մեծ մեհեանն կոչէր Ս ահէվահեան։ Եւս մն էր բաղին առնապատկերն հերակլեայ պղնձաձոյլ ոսկեղօծ, զոր շինեալ էր երկուց անուանի ճարտարացն կրեւտացոյց Սկիւլեայ և Վիպինոսի. սոքա ըստ գրելոյ պլիւնիոսի Լ. 4. նախ առաջին ծաղկեցուցին զքանդակազործութի մարմարիոնեայց. և հրամանաւ պատգամաւորին ապողոնեայ, և ՚ի ինդրոյ սիկիոնացոյց՝ շինեցին արձանս գիցն անահտայ, հերակլեայ և աթենասայ։

Օ այս արձան հերակլեայ գործեալ ՚ի սոցանէ՝ Կ. արտաշէս մեր գտեալ յասիս, եբեր յաշխարհս հայոց առ ՚ի կանգնել յարմաւիր։ Եւս քրնապետքն վահունիք՝ որք էին սերունդք վահագնի թագաւորին մերոյ, կարծելով

(1) Յայտ առնէ զայս ազաթան հեանս թուէ ՚ի նմա, գնելով զանդեղոս, որ նախ խօսի իբր զմիջեւ ուսնս իւրաքանչիւր մեհեանից և մեհեանէ, և կոչէ զայն Ս ահէվահեան բաղնաց որ ՚ի նոսա։

պատկեր վաճառքի նախնոյն իւրեանց, ⁽¹⁾ յետ մահուան արտաշիսի կանգնեցին 'ի դեօղն Մշտիշատ, որ և եղև Ութերորդ արձան վաճառքի յաշխարհիս հայոց. որ ձեռացանէր զհատանէն կամ զքաղէն հերակլեայ զգլուխ վիշապին, որպէս բացայայտ դնի 'ի յունականն ագաթան գեղոսի. զի ուր գրեալ է 'ի հայկականն. * Ութերորդ պաշտօն հռչակեալ անուանեալ Սիշապաքաղն ⁽²⁾ վաճառքի, 'ի յունականն դնի. * Կունանէր Սեղան Ութերորդ արձանին հռչակաւոր Սիշապահեղձոյն հերակլեայ: Օգիւրս մեհենին բուզանդ 'ի Գ. 14. ասէ լինել 'ի Սարգսի վայրի, իբրև քարընկէց մի 'ի վերոյ տեղոյն կոչեցելոյ հայեաց Գրախ. տես զլանս նորա ստորև:

Երկրորդ Սեհանն էր Ունիածի Ունիածի գից, յոր անուն կոչէր և բազին նորին նաև Ունիածի, որք են աւանանք Կահայ: Կս բազին և մեհեան էր հին, զի միւս երկուքն յետ մահուան ան. արտաշիսի եղան: Սորա արջառք էին՝ զորս ետես լուքուլոս հռոմայեցին. քանզի գրէ պլուտարքոս, թէ 'ի գալն իւրում 'ի սինոպայ 'ի սօֆինի՝ այսինքն 'ի Դոփս, և յանցանէն ընդ եփրատ՝ եղիտ լուքուլոս զարջառս որք էին ձօնեալք 'ի զոհ անահտայ, զոր մեծապատիւ տօնէին ասէ բնակիչք յայնկոյս եփրատայ: ⁽³⁾ Կս արջառք շրջէին արձակ աստ և անդ 'ի ճարակիլ, այլ ունէին զնշան անահտայ՝ յորս ոչ ումք օրէն էր մերձենալ:

Երրորդ Սեհանն էր Կողէան Գից, Սեհեալ վահագնի (կամ հերակլեայ) կարդացեալ ըստ յունականին, որ է Կիրորիտէ, որպէս մեկնէ նա ինքն ագաթանգեղոս: Օսորա արձան ան. արտաշէս եբեր յելլագայ, իսկ միւ

(1) Տես 'ի խորենացին Բ. 11: Օայս այսպէս կարծեցին վահագնէն՝ զի վարք մերոյն վահագնի նման էր վարուց հերակլեայ, մինչև զի նոյն իսկ վիշապամարտութի հերակլեայ՝ զոր ձեռացուցանէր այս առնապատկեր, պատմեալ լինէր և զմերոյն վահագնէ, որպէս ասէ յունանէս կաթողիկոս յետ խորենացւոյն: 'ի կանտոցահար աւղերախո՝ (որով իմանայ զերգս գողթան գաւառին՝ զոր աղերախ քնարաւ երգէին,) ընդ վիշապաց համբաւէին կռուել նմա և յաղթել, և ընդ քաջին հերակլեայ նա.

հատակուէն զնա համեմատեալ: Եւ յայսմանէ զհերակլեան ևս կոչէին Վահագն, որպէս յայտ է 'ի Թարգմանութե անճառնչ գրոց, ուր 'ի Բ. մակ. Գ. 19. Հերակլեան Թարգմանի Վահագն. և որպէս Թուր՝ մեր վահագն է մի 'ի բազմաց հերակլեայ՝ զորս թըռնէն կիկերոն և այլք:

(2) 'ի տագրեալն վերապալանի՝ Վիշապաքաղ:

(3) Անահիտն որ յերէզ՝ ոչ անկանէր լուքուլոսի յայնկոյս եւ փրատայ՝ որ գայր 'ի սինոպայ, այլ՝ յայնկոյս:

ջինն տիգրան կանգնեաց աստէն : * Բայց զԱփրդիտայ պատկերն (ասէ խորենացին ք. 13.) իբրեւ երակլեայ տարփաւորի՝ առ նորին պատկերին երակլեայ հրամայեաց կանգնել յԱշտից տեղին : Օ այս մեհեան լի ոսկով և արծաթով՝ Կրն գրիգոր կործանեաց ՚ի հիմանց . * Եւ այնչափ կորոյս (լստ ասելոյ ագաթանդեղոսի) զի յետ այնորիկ ոչինչ որ յայնմ տեղւոյ նշմարանս կարէր գտա նել, ոչ քարի՝ և ոչ փայտի, ոչ ոսկոյ՝ և ոչ արծաթոյ . և ոչ բնաւ երևէր թէ լեալ ինչ իցէ անդ :

Արչափ պատուեալ էր այս գեօղ ՚ի ժամանակս հեթա նոսութէ տակս մեհենիցն, նոյնչափ պատուեցաւ ՚ի ժամանակս քրիստոնէութե տակս իւրոյ եկեղեցւոյն . քանզի եկեղեցի նորա կառուցեալ ՚ի Կրն լուսաւորէն՝ եղև առաջին ընդ համօրէն աշխարհս հայոց, յորում կանգնեցաւ առաջին սեղան և առաջին աւազան մկրտութե : (1) Ս ամս որոյ բուզանդ ք. 3. և 14. կուէ զայն Սայր եկեղեցի, յասելն . * Եւ ունէր սա (այսինքն Կրն դանիէլ) զաստիճան աթոռոյն գլխաւորութե տարօնոյ ՚ի Սեծն և Եախ զառաջին եկեղեցին՝ ՚ի Սայր եկեղեցեացն ամե նայն հայաստանեայց, այսինքն Եախ և զառաջին և Վրլ խաւոր տեղին Պատուական, զի յառաջ նախ անդ շինեալ էր զԿրն եկեղեցին, և ուղղեալ սեղան յանուն Կրն : Եւ զրէ վասն սորա, և վասն մատրանն յովհաննու . * Եւրդ՝ այս տեղիք վասն յառաջկարգութե կանոնաւ ՚ի հայրապետացն և ՚ի թագաւորացն պատուեալք լինէին : Սինչև ՚ի նմա գումարիլ ժողովոյ՝ ըստ նորուն ասելոյ ՚ի ք. 4. * Ժողովեցան ՚ի գիւղն Եշտիշատ՝ ուր զառաջինն զեկեղեցին էր շինեալ . զի նա էր Սայր եկեղեցեացն, և ՚ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սիւնհոգոսին : Զարոց մի էր և ժողովն գումարեալ ՚ի մեծէն ներսիսէ . իսկ յետ այնր եղեն և այլ երկու ժողովք :

Եւ այս եկեղեցի հիմնարկեալ ՚ի լուսաւորէն՝ քակեցաւ, յորժամ ապտուռուհիմ քեռորդի մահմէտի արշաւեաց ՚ի հայս, որպէս դնի առ յովհաննու մամիկոնէի, և ՚ի ճառն յայանութե նշխարաց մեծին ներսէսի, առ որս կուչի . * Եկեղեցին որ Զաշտից վանան :

Եւ ի թէ՛ այլ էր ՚ի սմանէ այն եկեղեցի՝ յորում հանդեաւ մարմին Կրն մեծին տահակայ . զի գրէ զաղար՝ Թղթ. 64. Թէ մամիկոնեանք յետ թաղելոյ անդ զնշխարս

(1) Տես յագաթանդեղոս ՚ի յկք :

Պրին՝ շինեցին զայն եկեղեցի մեծապայծառ և վկայարան
 Կրք, և հիմնեցուցին * Ս անս բազմութե պաշտօնէից,
 կարգեալ դարման անսականս պտղոց ի հանգիստ առաւել
 լեալ եղբայրութեն, ժողովս տարեորականս աշխարհայոր
 դոր բազմութե հաստատեցին ի տեղւոյն ։ Իսկ զվերո
 գրեալ եկեղեցի շինեաց (որպէս ասացաք) Պրին գրի
 դոր ։ (1) Եկեղեցին հանգստեան Պրին սահակայ՝ քակե
 ցաւ ի լինկթիմուրայ. զորմէ տես ի Նոր հայաստան ի
 գեօղն Ս ասահ. թղթ. 193 ։

Հացեաց դրախտ ։ Կոչեցաւ այսպէս սակս փոքրիկ անտա
 ռին Հացի ծառոց՝ որ էր առ ստորոտով բարձրաւանդա
 կի Ս ասահակեան մեհենին Լ շտիշատու, որպէս դնէ
 բուզանդ Դ. 14. * Լ յաճախ (լինէր բնակութի Պրին
 դանիէլի) յակն աղբերն ի ներքոյ սարաբարձր մեհենաւ
 տեղոյն հերակլեայ, որ կայ դէմ յանդիման լերինն մե
 ծի՝ որում Զուլն (Կաւրոս այսինքն Տօրոս) անուանեալ
 կարդան. ի բազմին տեղւոյն ի բացադոյն իբրեւ քարն
 կէց մի ի ներքոյ կուսէ, ի դոյզն ծործորակին, ի սակաւ
 անտառակին, ի Հացուտ պուրակին՝ որում անուան տեղ
 ւոյն իսկ Հացեաց դրախտ կոչեն ։ Լ ստանօր թաղեցին
 զմարմին Պրին դանիէլի աշակերտք նորին՝ որպէս հրա
 մայեալ էր Պրին. և ի սորին աղբիւր մկրտեաց Պրին գրի
 դոր զբազմութի զօրաց ըստ գրելոյ նորին բուզանդայ ։

Ս արաւանք ։ Լ յսպէս կոչի առ յովհաննու մամիկո
 նէի. իսկ յայտնաւորս ի 18. նոյեմբերի՝ բաժանաբար՝
 Ս անս ճարայ ։ (2) Լ բուզանդայ Դ. 14. կոչի Ս արաւ

(1) Թովմաս արծրունի թուի
 նոյն դնէլ զեկեղեցին յորում թա
 ղեցաւ Պրին սահակ ընդ եկեղեց
 ւոյն մատրավանից՝ զի ասէ. * Տա
 րեալ հանգուցանեն զնշխարս Պրին
 (սահակայ) Զաշտիշատ տարօնոյ
 ի տեղւոյ վկայարանի Պրին յով
 հաննու մկրտչին և աթանաղինի
 վկային ։ Արդ՝ նշխարք Պրին յով
 հաննու և աթանաղինեայ՝ ըստ մա
 տին եզան յիննակնեան վանս, և
 ըստ մասին՝ ի մատրավանս ։ Իսկ
 ի վերոգրեալ Մայր եկեղեցին՝ որ
 շինեցաւ ի տեղւոյ մեհենին հե
 րակլեայ, ոչ գտանեմք առ ագա
 թանգեղոսի, թէ եզան նշխարք
 վերոգրեալ Պրին, բայց եթէ ի
 հարեանցի ի թղթ. յկե. յասեն.

* Կանգնէր սեղան ի վկայարան
 Պրին հանգստի՝ զոր շինեաց ։

Սոյնպէս անյայտ է մեզ. արդեօք
 զնախայիշատակեալ Մայր եկեղե
 ցին՝ թէ զՄատրավանս կամի նշա
 նակէլնոյն թովմաս արծրունի, յա
 սեն. * Եր երթեալ ընդ նմա (այս
 ինքն ընդ արշակայ) և մեծն ներ
 սէս կաթողիկոսն հայոց, և հա
 սեալ Զաշտիշատ տարօնոյ ի վե
 կայարան Պրին յովհաննու մկրտ
 չին ։

(2) Զօգոստոսի 11. ի տպ. և
 ի միումնոր ձեռագրի գրի Մաթ
 նաւան. յայլ երկուս ձեռագրերս՝ ի
 միումն գրի Մաթրաւան, իսկ յերկ
 րորդումն՝ Մաթրաւան ։

բեանոյ յովհաննուս . * Նոյնպէս և 'ի ներքոյ քան զնա (այս ինքն՝ քան զեկեղեցին յաշտիշատու) Սարգարէանոցն յովհաննուս . նոյնպէս մօտ 'ի տունն նոյն Հանգիստ առաքելոցն ։ Բստ այսմ և 'ի 77 . 16 . * Փառէն ոմն երէց 'ի գաւառէն տարօնոյ 'ի մեծէ Սարգարէանոցէն յովաննուս , որ էր նախ շինեալ տուն աղօթից և խնդրուածոց , և հանգիստ Ծրցն ։ Եւ յորոյ ագարակի թաղեցաւ և նոյն փառէն : Բայսպէս կոչեցաւ սակս անդէն շինելոյ մաւ տուռն , և 'ի նմա ամիսօրիւնոյ Ծրցն գրիգորի յայտնութիւն հրեշտակի՝ զնշարս ինչ յոսկերաց յովհաննուս մկրտչի , և Ծրցն աթանաղիսեայ , ⁽¹⁾ որ սակս փոքրիկ գոլոյ՝ Սաւառան կոչի առ ագաթանգեղոսի և առ բուզանդայ :

Օտեղի սորա ագաթանգեղոս 'ի յիշ , և զենոբ 'ի հի . և 'ի հի . Նշանակէն լինել 'ի փոքր ձորակի՝ ընդ որ անշանկեր ջուր նուազ՝ մօտ 'ի գետն եփրատ իբր երկու առ շաւանօք ձիոյ : Եւ ըստ բուզանդայ՝ գոլով 'ի ներքոյ բարձրաւանդակի Սայր եկեղեցւոյն յաշտիշատու՝ էր 'ի դիւղն անդ յաշտիշատ , կամ առնութեւր զեղջն և 'ի վիւ ճակի նորին : Եւ մին իրի և զփառէն կամ զփառնեբսէհ երէց՝ որ եղև կաթողիկոս , այլք զնէն լինել յաշտիշատէ , զոր բուզանդ 'ի վերոյ՝ եղ 'ի Սատրապանից աստի :

Բստ պատմելոյ զենոբայ՝ յորդորեաց զԼոնդիէ հայրասպետ զԾրցն գրիգոր , մի շինել 'ի տին տեղւոյ մենաստան , այլ՝ աղքատանոց , կացուցանելով քահանայս և քորեպիսկոպոստնս , զի ժողովուրդն համարձակ դիմեսցէ անդր 'ի բժշկութիւն : Սովորութիւն էր առ նախնիս՝ հայրապետին հանդերձ թագաւորաւ և մեծամեծ նախարարօք զալ յայցելութիւն եկեղեցւոյն յաշտիշատու , և առաւել այսր մատրան , ըստ գրելոյ բուզանդայ 77 . 3 . * Սանաւանդ յայն 'ի գլխաւոր տեղին՝ յեկեղեցին , (սովոր էին) ժողովել 'ի յիշատակ Ծրցն որ էին անդ , և կատարել անդ ամի ամի եօթն անգամ որք զնոյն ունէին սովորութիւն , առաւել ևս 'ի մեծի Սարգարէարան մատրանն յովհաննուս ։

Բստ կարգի պատմութեւն զենոբայ և ագաթանգեղոսի՝ նախ հիմն եղաւ 'ի Ծրցն գրիգորէ՝ եկեղեցւոյն որ յինն ակնեանսն , բայց շինութիւն զկնի էառ լրումն . յայն սակս առ զենոբայ բազում ուրեք 'ի յիշատակէն՝ հիմնարկեալ ասի 'ի Ծրցն գրիգորէ , և ի շինեալ . զկնի հիմնար

(1) Տես յագաթանգեղոս թղթ . յիշ . և 'ի զենոբ թղթ . 54 :

կութե՛ն նորին շինեցաւ 'ի նմանէ այս մատուռն . յետ այս նորիկ շինեցաւ եկեղեցին յաշտից տեղիս , որ և եղև առաջին եկեղեցի՝ որպէս եղաք 'ի վերոյ . զի առաջինն չէր լրացեալ , իսկ երկրորդն՝ մատուռն էր կամ՝ վկայարան , և ոչ եկեղեցի :

Կործանեցաւ և այս վկայարան 'ի նոյն ամի՝ յորում և վերոգրեալն . * 'Ի սոյն ամի (ասէ յովհաննէս մամիկոնեան ,) քակի եկեղեցին որ յաշտից վանան ⁽¹⁾ Հիմնարկեալն 'ի նոյն գրիգորէ , և կարապետին յիննակնեանն , և Սատրապանսն 'ի տարօն ։ Տէս 'ի նոր հայաստան թղթ . 193 :

Վախայ վանք : Սենաստան հռչակաւոր՝ որ կոչեցաւ այսպէս յանուն զենոբայ՝ որ մականուանէր Վախ , որպէս գրէ լուսաւորին առ եղիազար Եպիսկոպոս եղբայր նորուն , 'ի գիրս նորին զենոբայ . * Միգ (յիննակնեան տեղին) զքո եղբայրն եմ ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս . և ըստ կարի աղաչանացն՝ զանուն տեղոյն փոխեցաք յիւր անունն յաւելեալ , ⁽²⁾ (և) հաստատեցաք (զանունն) Վախայ վանք ։ 'Եւ իրի թովմաս մեծօփեցի երկուքումք անուամբք ևս կոչէ զմենաստանն՝ յասեւն . * Սենահանդէս Սայրաբաղաք վանք Վախայ ասորոյ . Օ՛հնոբայ վարդապետին ։

Եւ կոչեցաւ յանուն նորա , նախ՝ ըստ ինդրոյ նորին , որպէս ակնարկէ վերոգրեալ բանն : Երկրորդ՝ զի նա ինքն զենոբ շինեաց զեկեղեցի սորա , որպէս գրէ լուսաւորին առ եղիազար վասն զենոբայ . * Մռանց այլոց սատարութե ինքն շինեաց զեկեղեցին՝ զոր էս միայն հիմնարկի ։ Երրորդ՝ զի զենոբ կամ գլակ կացուցաւ 'ի լուսաւորչէ առաջին առաջնորդ մենաստանիս : ⁽³⁾

Կոչեցաւ և յանուն Սէյ Կարապետին . * Իսկ իմ աղաչեալ (ասէ զենոբ) զմքն գրիգոր գնալ 'ի վանսն՝ զոր ինքն հիմնարկեաց յանուն նոյ Սարապետին ։ Իստ այսմ կոչի և առ յովհաննու մամիկոնէի , առ մատթէոսի , և առ կիրակոսի : Օ այս անուն ընկալաւ վանքն յանուանէ եկեղեցւոյն , վասն որոյ յայսմաւուրս 'ի 30 . սեպտեմբերի՝

(1) Այս եկեղեցի է նոյն՝ զոր ցին և վանս :

շինեցին մամիկոնեանք 'ի հանգուցանել զմարմին նոյն սահակայ , վասն որոյ՝ աստ կոչէ Հիմնարկեալ 'ի նոյն գրիգորէ , և թէ էր 'ի յաշտից վանսն՝ զի նոքա շինե .

(2) 'Ի տպագրեալն . Յիւր ասէ . զի առաջ , այն է՝ մականունն :

(3) Յայտ է 'ի պատմութե յովհաննու մամիկոնէի :

վասն եկեղեցւոյն ասի . * Եւ եւալ հասին 'ի դաւառն տա-
րօնոյ , և անդ շինեալ եկեղեցի յանուն 'որ Կարապետին
'ի տեղիս մեհենիցն ։

Եւ առն' յորում շինեցաւ մենաստանն' կոչէր Վարդէ ,
զի շինեցաւ 'ի տեղւոջ գիտանեայ և դեմեարեայ բազ-
նեացն , զորս զենոբ (1) դնէ 'ի լեառն Վարդէ : Իսկ տե-
ղի կամ կողմն լերին' ուր էր մենաստանն , կոչէր Լննա-
նէան Կեղի , որպէս է տեսանել առ զենոբայ 'ի թղթ . իշ .
* Վաղարեալ աւուրս ին . 'ի վանս Վլակայ յԼննակ-
նեան տեղիս ։ Եւ 'որն գրիգոր գրէ առ զԼննա- հայրա-
պետ կեսարիոյ' առ նորուն զենոբայ . * Օ որ Լննակ-
նեան կոչեն տեղւոյն' հնդիկք և պարսիկք , որով պան-
ծան յոյժ բնակիչք տեղւոյն ։ Եւ յայտմանէ նաև մե-
նաստանն Լննաֆնէան վան' կոչի առ յովհաննու մամիկոնէի ,
և առ վարդանայ աշխարհագրի , որ և դնէ զպատճառն
երկուց ևս անուանակոչութեց' յասեւն . * Կոչի Լննակ-
նեան վանս' վասն ինն ականց քաղցրահամ աղբերացն . և
կոչի Վլակայ վանս' վասն առաջնորդի վանաց հօրն ։ (2)

Սոյն այս Լննակնեան տեղիք կոչէր նաև Վարդէֆոն .
* Օ իննակնեան տեղիսդ' զոր և բարբերուի (3) ասեն ո-
մանք , շինեսցես զդա բնակութի դասուց կրօնաւորաց ։
գրէ զԼննա- հայրապետ առ 'որն գրիգոր' առ զենոբայ :

Օ առաջինն էին յայտմ' վայրի երկու բազինք և ար-
ձանք , մին' յանուն գիտանեայ 'ի պղնձոյ , որոյ երկայնու-
թի երկոտասան կանգուն . (4) իսկ միւսն յանուն դեմե-
արեայ հնդեփասան կանգուն : Սորա էին եղբարք երկու
յազգէ հնդկաց , որոց յաւուրս վաղարշակայ արքայի
փախուցեալ 'ի հայս' ժառանգութե' ընկալան 'ի նմանէ
զերկիրն տարօնոյ , զորս և որդիք նոցա յետ մահուան 'ի
կարգս դից դասեալ' պաշտեցին , և բազինս կանգնեցին :

Ս'ն գրիգոր կործանեաց զնոսա , (5) և հիմն արկ եկե-

(1) 'ի թղթ . կի . կթ . և ծ :

(2) Յայտմաւորս 'ի 30 . սեպ- տեմբերի գրի' Լննաֆնէայ վան :

(3) 'ի տպագրեայն և 'ի միում ձեռագրի գնի' այսպէս , իսկ յայ- լում ձեռագրի գնի' Բարբերուի :

(4) Այսպէս գնի 'ի տպա- գրեայն զենոբայ թղթ . կթ . իսկ 'ի ձեռագրի գնի' Երեսուն կանգուն երկայնութի , և երկու կանգուն և թղաւ լայնութի :

(5) Վասն կործանման բազնացս , և շինութե եկեղեցւոյ վանաց գը- լակայ , ոչինչ գտանեմք յիշատա- կութի առ ազատմանգեղոսի . վասն որոյ մեծապէս սխալէ հեղինակն յայտմաւորաց 'ի նաւասարգի Թ . կամ 'ի 11 . օգոստոսի , ուր զոր ինչ պատմէ ազատմանգեղոս վասն մեհենիցն յաշտիշատու , սա զնոյն պատմէ վասն մեհենին' որ էր 'ի տեղւոջ վանացն գլակայ , յաւել-

զեցւոյ՝ զոր կատարեաց զենօք . անդ ամփոփեաց զմեծ մասն նշխարաց սնց կարապետին և ամթանագինեայ , զոր մէ և վկայեն եօթն խոտաճարակքն յաղօթելն իւրեանց .

* Երեւոյի փառք քո տէր 'ի տաճարս յայս , զոր ընտրեցեր Հիմնարկութե՛ք 'սրբն զրիգորի , և բնակութե՛ք 'սրբ կարապետիս ։ Յորմէ և եկեղեցին առ յովհաննու մամիկոնէի կոչի ՍԷ Կարապետ ։

Գործակից եղև այսմ շինութե՛ք իշխանն սիւնեաց՝ ըստ գրելոյ ստեփաննոսի օրակէլեան . * Բազում գանձիւք և ջանիւ գործակից լինի շինուածոյ հանգստարանի սնց կարապետին , և կանգնէ անդ 'ի վանսն գլակայ արձան զնը շանն տերունական՝ յիշատակ իւր ։

Հաստատեաց ապա 'սրն զրիգոր և Ս անս , որպէս զԼոնդրոս հայրապետ Թղթով իւրով յորդոր տուեալ էր ժողովել 'ի նմա արս իբրև հարիւր . այլ 'սրն զրիգոր՝ ժողովեաց անդր կրօնաւորս Թուով քառասուն և չորս ։ Օ կնի՝ Թողիկ որ էր քսաներորդ հայր վանաց յեօթնէրորդ դարուն , բազմացոյց անդ նաև զանապատաւորս՝ Թուով իբրև երեք հարիւր իննսուն և ութ ։

Եւ 'ի կալուածս վանացն սահմանեաց 'սրն զրիգոր դաստակերտս երկոտասան , որք են գիւղօրէք (զորս կարգեացուք ստորև .) յորոց զերկուսն քանզի իշխան ոմն մամիկոնէից 'ի բաց եհան , վարդ պատրիկ իշխանն արծրունի անդրէն դարձոյց , զորմէ գրի 'ի ձեռագրի պատմութե՛ք յովհաննու մամիկոնէի . * Երկուս և զ'սր Կարապետն 'ի գլակայ վանսն մեծաշուք փառօք զարդաւրեաց . սա դարձոյց զՎուառս և զՎարեխ 'ի 'սր Կարա

լով զկնի . * Եգ (զնշխարս 'սրն յովհաննու) 'ի տեղիս մեհենեացն (վաճաղնի , անաշտայ , և առողջկան) որ կործանեցան . և այն կոչեցաւ Վանս Խնակնեան՝ վասն ինն ականց բարեհամ աղբերացն , որ են անդէն 'ի տեղւոջն . այլ և կոչեցաւ Վանք Գլակայ՝ վասն հօր վանացն , զոր կարգեաց 'սրն գրիգոր զմի ոմն յաշակերտաց իւրոց գլակ անուն հայր վանացն՝ զեղբայրն զազարու ։

Սխալէ ևս՝ 'ի նաւասարդի Թ . զնեւով զտօնն կարգեալ 'ի տեղւոջ մեհենիցն յաշտիշատու . զի 'ի նաւասարդի Թ . կարգեցաւ տօն վն

նշխարացն յոհաննու և ամթանագինեայ , որք եգան յեկեղեցւոջ որ 'ի բադուան . իսկ վն յաշտիշատու եկեղեցւոյն կարգեցաւ տօն 'ի սահմի է . որպէս ուսուցանէ ազատանգեղոս ։

Այս այլ օրինակ յայսմաւաւրաց Տէր Խորայելի , հնագոյն քան զսովորականն՝ որ գնէ զտօն եկեղեցւոյն յաշտիշատու՝ հաստատեալ 'ի սահմի է . բայց և սա՝ յայտ է թէ սխալէ , զթիւն է . ընթերցեալ յազատանգեղոս (յորմէ և բազում ինչ ընդօրինակէ ,) թիւ է . զի և 'ի յունականն ազատանգեղոսի գնի Եօթն ։

պետն ||, տուեալ 'ի գին նոցա առ իշխանն տարօնոյ քսան
և երկու հազար դահեկան, նաև զերկուս գեօղս յաւել
'ի գաւառէն վասպուրականի: Այնպէս և զայլն վահան
ուծ և տասն գեօղս ազատեաց և ետ եկեղեցւոյն, ջնջեալ
զանուանս նոցա յարքունի դիւանէն:

Յեկեղեցի սբյ կարապետին արգելէլէր կանանց մտա-
նել, զի ըստ գրեւոյ զենոբայ ('ի Թղթ. կէ.) սբն գրի-
գոր եգ զայս պատուէր՝ գրելով 'ի տախտակս պղնձիս. և
յովհաննէս մամիկոնեան պատմէ զհարուածիւն մարիա-
մու կնոջ վերոգրեալ վարդ պատրկի՝ սակս մտանելոյ 'ի
ներքս յաւուրս Թովկայ վանահօր: Արգելեալ էր նոյն-
պէս երիվարաւ անցանել առ նովաւ, կամ գնալ մինչև
յգուռն նորա:

Կործանեցաւ Սբ կարապետ յերկրաշարժութենէ, և
մուշէղ իշխան տարօնոյ՝ (զոր և մարգարան կոչէ յովհան-
նէս մամիկոնեան,) տուեալ զանձ բազում շինեաց քա-
րակոփ: Այդորէն քանդեցաւ յորժամ արշաւեաց 'ի հայս
ապտուռուհիմ քեռորդի մահմէտի ⁽¹⁾: 'Ի 1058. 'ի ժա-
դարուն՝ զօրք պարսից այրեցին զշինուածս՝ զոր գրիգօ-
րի մագիստրոսի էր շինեալ 'ի ձեռն իւրոյ գործակալին.
* 'Ի սոյն ամի (ասէ լաստիվերտցին 'ի գլ. իւս.) այրե-
ցին զգեղեցիկ ապարանս Սբ կարապետին, զոր հրահատ
ուն 'ի գործակալացն մեծին գրիգորի որդւոյն վասակայ
մեծաւ ջանիւ շինեալ էր՝ մինչ երկրին տէր էին. զժա-
մատունն՝ որ առաջի Սբ կարապետին էր, զոր գեղեց-
կայարմար պատրաստուք յարդարեաց 'ի փառս և 'ի պա-
տիւ մեծի վկային և կարապետին քմի. նաև զայլ շէ-
նուածսն, և զփայտակերտ եկեղեցին՝ զոր Սբ գրիգոր
կոչէն: Այլ էր Թուականին մերոյ ամբ շէ. յորժամ այս
այսպէս եղև:

'Ի վանն գլակայ Ստեփաննոս վանահայր յաջորդ
Թովկայ շինեաց և եկեղեցի յանուն սբն ստեփաննոսի,
որպէս յայտ առնէ յովհաննէս մամիկոնեան, յասէլն. * Այլ
յայնմ ամի վախճանեցաւ ամբատ, և ետ տանել զինքն
'ի տապանատուն հարցն 'ի վանն գլակայ 'ի դուռն սբն
Ստեփաննոսի, զոր շինեաց Ստեփաննոս այն՝ որոյ մայրն
հերձաւ (որ է վերոգրեալն մարիամ), և ետ 'ի նշխա-

(1) Առ յովհաննու մամիկոնէի, կեղեցի Յաննս սբ կարապետի որդին
և 'ի ճտուն յայտնութե նշխարաց ակնանս:
մեծին ներսէսի, ուր և կոչի ե.

րաց սրբին ստեփաննոսի նախավկային զձախ բոյթ ոտին անյայտ ։ Տէս վասն այսր զԱբ հարապետ 'ի նոր հայաստան . թղթ . 194 :

Եւ է 'ի սմանէ այն եկեղեցի՝ զորմէ գրի 'ի պատմու թէ ծիծառնէի խաչին , թէ վահան մամիկոնեան 'ի մուրլուն շինեաց զեկեղեցի սրբին Ստեփաննոսի , * Յանուն կրտսեր որդւոյ՝ որ կայ 'ի նորին դրանն թաղեալ ։

'Ի մենաստանի աստ և արտաքոյ՝ են զանազան գերեզմանք . երեք քայլ հեռի յեկեղեցւոյն յարեւելեան կողմն նորա՝ թաղեցաւ վարդ պատրիկ իշխանն արծրունի , ըստ վկայելոյ յոհաննու մամիկոնէի : Եւ նովաւ թաղեցաւ զկնի և մուշեղ , զոր նա ինքն կոչէ մարգարտ : Իսկ առ դրան սրբի կարապետին՝ գտլն վահան :

Յարեւելս հիւսիսոյ եկեղեցւոյն է՝ Հայր Բարեկամ Հայրաբար (1) կոչեցեալ տեղին , ուր թաղեցաւ թողիկ քսաներորդ հայր վանացն գլակայ , և ստեփաննոս յաջորդ նորա , նաև այլք 'ի վանահարց : 'Ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն փոքր ինչ հեռի՝ են գերեզմանք սրբին անտոնի և կրօնիդեայ . առ նոքօք 'ի մէջ դրախտին՝ են գերեզմանք եօթն խոտաճարակացն (2) :

Վ ազարու վանք : Ան գրիգոր 'ի գնալն իւր 'ի հռոմ ընկալաւ 'ի պարգևս 'ի կայսերէն և 'ի պապէն հռոմայ ըզմասն ինչ նշխարաց սրբին պետրոսի , և զահեակ ձեռն անդրէի առաքելոյն . և իբրեւ եկն յաշխարհս հայոց՝ 'ի հրեշտակէ՝ այ ծանուցեալ զտեղի յարմար հանգստեան նոցա , եդ անդր զոր նշխարս՝ որ էր 'ի ստորոտ լերինն տօրոսի , պատրաստելով զնիւթ առ 'ի շինել վկայարան , կարգեաց պաշտօնեայս եկեղեցւոյ զարս երկօտասան . * Եւ ետ զտեղին զայն զազարու , և անուանեաց Վ ազարու վանք ։ (3) :

Եւ ժամանակաց սակս նշխարաց առաքելոցն՝ կոչեցաւ Աբ առաքեալ . վասն որոյ գրէ վարդան աշխարհազիր . * Վ ազարու վանք Աբ առաքեալքն է , ուր կայ ահեակ աջն անդրէի առաքելոյն , և այլ բազում սրբու

(1) 'Ի տպագրեալն յոհաննու մամիկոնէի կոչի՝ Հայրաբար :

(2) Որպէս գրի 'ի ձեռագրի յովհաննու մամիկոնէի , ուր և յիշատակի վասն խոտաճարակացն՝ թէ * Բնակեցան ոմանք յիննակ նեան վանս . իսկ այլք 'ի Բարայրն

'ի հարաւակողմն արեւելից 'ի թաղուցած խաչին կողմանն ։

(3) Այսպէս գրի 'ի ձեռագրին զենոբայ . այլ 'ի տպագրեալն թղթ . Հ . փոխանակ Վ ազարու՝ գնի Եղիազար :

որում արեան ներկուածք՝ ցարդ ևս ցուցանի 'ի նոյն եկեղեցւոյն ։

Օ այս եկեղեցի շինեաց հռչակաւոր իշխանն բազա-
րատ 'ի Թ. դարուն՝ որպէս գրէ Թովմաս արծրունի .
* Բայց ինքն կարծեցեալ մարզպանն փախստեայ ան-
կանի 'ի բարձրաբերձ եկեղեցին՝ որ յանուն փրկչին մե-
րոյ շինեալ էր յիշխանէն բազարատայ , 'ի ծախս մեծա-
մեծ զանձուց իբրց . հազարաց , և անդ 'ի միջոյ գմբէ-
թին զօղեալ սալարեալ սարսուղից դողմամբ զետեղեալ
լինէր ։

Հայեկաց գիւղ : Բոտ այսմ կոչեն զայս կորիւն , զազար ,
և ասողիկ , և դնեն 'ի տարօն գաւառի , ուստի էր երա-
նելին Սեւրովը , կամ Սաշթոց . այլ խորենացին Դ. 47 .
սոսկ զանունն դնէ . * Սեւրովբայ որ էր 'ի Հացեկաց
տարօնոյ , առանց յօդեղոյ զանունս Ղիւղ : Օ նոյն առ-
նէ և յովհաննէս կաթողիկոս , յասեն . * Սեւրով որ
'ի Հացեկաց տարօնոյ ։ Յոր անուն և այժմ կոչի Հա-
ցիկ , և քրդերէն՝ Խասիկ : Տես 'ի նոր հայաստան Թղթ .
191 :

Բուզանդ Դ. 19 . զայս Հացեկ Թուի կոչել Հայեաց
գիւղ՝ յասեն . * Եւ նորա (այսինքն պապայ որդւոյ յուս-
կան) հարձ մի 'ի գաւառէն տարօնոյ , 'ի Հացեաց դեղ-
ջէն կարճազատացն , և մնաց որդի 'ի հարձէ անտի 'ի
Հացեկացոյն ։

Ղաւիկ : Ղիւղ՝ սահմանակից հաշտենից՝ որպէս
դնէ զազար Թղթ . 258 . * Օ օրավարն հայոց վահան
մամիկոնեանն հանդերձ արամբքն որ ընդ նմա էին , բա-
նակէր 'ի դիւղ մի մերձ՝ որ էր ընդ իշխանութն մամի-
կոնէից (այսինքն 'ի գաւառին տարօնոյ ,) որում անուն
էր Ղաղիկ , կամեցեալ անցանել 'ի կողմն սահմանակ-
ցութեն հաշտենից ։

Թիւլ : Ղիւղ՝ զորմէ ասողիկ Դ. 6 . * Օ սա (այսինքն
զկայսրն վասիլ մակեդոնացի , որ Թագաւորեաց 'ի 867 .)
ասեն լեալ 'ի տարօնոյ գաւառէն , 'ի դեղջէն Թւայ ։
'Երայէս դնէ և սամուէլ 'ի պկէ . Թուին , որպէս և առ-
կիրակոսի ⁽¹⁾ ։

(1) Յիշատակի և առ յովհաննէս մամիկոնէի 'ի ճիւղ . անծա-
նօթ ստուգարանուք ինչ անուան .
յասեն . * Եւ այնչափ կոտորեցին
զնոսա (այսինքն զպարսիկս) , մինչև
հեղեղառք արեանց ելին , որ և
Թիւլ կոչեցաւ անուն տեղւոյն այ-
նորիկ ։

Պատկանի : Պիւղձ յիշատակեալ առ բուզանդայ 7. 15. ուր ասի . * Պարգև առեալ շերիցուն զգիւղն՝ ուստի իսկ ինքն էր 'ի նահանգէն տարօն գաւառէն , որում աւսուն Պամկունը կոչեն ॥ :

Կրտսէս , կամ Կրտսէս : Վաղարազեօղ կամ աւան 'ի պալունեաց փոքրիկ վիճակին , կամ գաւառին տարօնոյ . * Եկեալ յերկիրն պալունեաց ⁽¹⁾ (ասէ զենոբ 'ի Թղթ . խլ .) յաւանն մեծ Պիսանէ 'ի Վաղարազեօղն Կուառս ॥ : Ը ինեաց զսա Կրտս' (կամ որպէս է 'ի տպ . զենոբայ ' Կուառ) մի յորդուոյն գիսանեայ և դեմետրեայ իշխանացն հնդկաց , որք եկին 'ի հայս յաւուրս վաղարաշակայ արքային մերոյ , որպէս զրէ զենոբ . 'ի Թղթ . կթ . * Եւ շինեաց Կուառ իւր աւան , և կոչեաց յանուն իւր Կուառս ॥ :

Սի էր յերկոտասան դաստակերտից վանացն գլակայ , կառուցեալ առ ձորով . ունէր երդս 3012 . հեծեալս 1500 . հետեակս 2200 ⁽²⁾ :

Յայնկոյս ձորոյն Կուառաց էր աղբիւր յորդարուղին՝ ուրանօր քնն գրիգոր պահեաց զնշխարսն : Իսկ ստեփաննոս՝ երրորդ հայր վանաց գլակայ՝ շինեաց եկեղեցի , և կացոյց կրօնաւորս վաթսուն ⁽³⁾ :

Սեղտի : Ըւանագեօղ՝ մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց գլակայ , զոր շինեաց Սեղտէս մի յորդուոյ դեմետրեայ և գիսանեայ իշխանացն հնդկաց . * Եւ մեղտէս (ասէ զենոբ կթ . ըստ ձեռագրին ,) շինեաց 'ի դաշտի անդ զաւան , և կոչեաց զանուննորա Սեղտի ॥ : Կոչի 'ի զենոբայ և Վաղարազեօղ յասէն . * Յետ ԺԲ . աւուր երթեալ իջանէաք 'ի Վաղարազեօղն Սեղտի ॥ :

Ունէր երդս՝ 2080 . հեծեալս՝ 800 . հետեակս՝ 1030 ⁽⁴⁾ :

(1) 'ի ձեռագրին գրի , 'ի Գաւառի Պալունեաց : Թովմա մեծ լիցի զրուն իսկ զտեղին գլակայ վանից գնէ յերկիրն Պալունեաց 'ի գաւառին տարօնոյ , յասէն . 'ի իշխս տուեալ 'ի ճաղաթայէն (լանկթամուրայ) եկեալ հասին յերկիրն Պալունեաց 'ի գաւառն տարօնոյ 'ի քնարան քր կարապետին յոհաննու , 'ի մեծահանգէս մայրաքաղաք վանսն գլակայ ասորոյ զենոբայ վարդապետին ॥ : 'ի բանից աստի , որպէս և 'ի բանից զենոբայ՝ որ զգիւղորէս ինչ տա

րօնոյ գնէ յերկիրն պալունեաց , որպէս և զգիւղ մի յանուն պալունեաց , յայտնի մակաբերեմք՝ Թէ այլ է սա 'ի պալունեաց գաւառէն որ 'ի վասպուրական , զոր յիշատակէ և խորենացին յաշխարհագրութի : Տես և զվերլուծութին Պալունեաց :

(2) 'ի տպագրեալն զենոբայ հա . գնի * Երդահամարս 612 . հեծեալս 1030 :

(3) 'ի զենոբ . Թղթ . Ծ : և 'ի յոհան մամիկոնեան . զԳ :

(4) 'ի տպագրեալն զենոբայ գնի .

(3) իշատակի անուն սորա և առ յոհաննու մամիկոնէի 'ի թղթ. ԶԷ: Իսկ լեառն սորա յիշատակի 'ի ձեռագրին զենորայ. * Իսկ զօրքն հայոց ելեալք անցանէին ընդ ստորոտ լերինն Մեղտեայ: Եւ յայնպէս և դեռն Մեղտեայ (որ ընթանայ ընդ տարօն,) յիշատակի ստեպ 'ի գիրս յոհաննու մամիկոնէի:

Խրդաւ. կոչի և Տոմ: Լճանագեօղ՝ մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց գլակայ, որ ունէր երդս՝ 900. հեծեալս 400 (1):

Խորնի (2): Լճանագեօղ՝ մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց գլակայ, որ ունէր երդս՝ 1906, հեծեալս՝ 700, հետեակս՝ 1008 (3):

Լստի ասի լինել քերթողահայրն Մովսէս՝ որ և կոչի ստեպ 'ի հայրենեացն Խորենացի. զոր Տարօնեցի ևս կոչեն պատմիչք 'ի գաւառէն՝ ուր էր Խորնի: (4)

Պարէի. կոչի և Բրէի (5): Լճանագեօղ՝ 'ի կարգս երկոտասան դաստակերտից վանաց գլակայ, որ ունէր երդս՝ 1680. հեծեալս՝ 1030. հետեակս՝ 400 (6):

Լիւրդէ. կոչի և Լիւր. կամ (ըստ տպ. զենորայ Զ.) Լիւր: Լճանագեօղ, մի յերկոտասան դաստակերտից վանաց գլակայ, որ ունէր երդս՝ 1600. հեծեալս՝ 800. հետեակս՝ 600 (7):

Բաղու (8): * Իսկ Բաղում (ասէ զենորէ) որ Թարգմանի Բաղմաց կայան, (ունի) երդս՝ երեք հազար երկերիւր. հեծեալս՝ հազար քառասուն (9). աղեղնաւորս՝

* Մուշ և Մեղաի ունի ծուխս քաջէ՛՛՛:

(1) 'ի տպագրեալն զենորայ Զ. որպէս և 'ի միում ձեռագրի ոչ գնի վրիպակաւ 'ի կարգս գաստակերտիցն, սակայն ստորեւ 'ի ստորագրել զնոյն դաստակերտս 'ի Զա. գնի և կոչի Տոմք. * Տոմք (ունի) ծուխս թճ, և հետեակս քա. և երկերիւր:

(2) Լստայէս 'ի տպագրեալն զենորայ 'ի Զա: 'ի միում ձեռագրի 'իսկնի, որ յայլս վրիպակ գրեալ թք գրի 'իսկնի:

(3) 'ի տպագրեալն զենորայ. քէ՛՛՛: 'ի միում ձեռագրի՝ 'իսկնի ունի ծուխս քթ՛՛, և քէ՛՛ հեծեալս, և հետեակս քէ՛՛:

(4) Թեպէտ հայելով յանուն գեղն, եթէ աստի էր քերթողա-

հայրն, պարտ էր կոչել առաւել Խորնեցի:

(5) Որպէս գնի յայտնի 'ի ձեռագրի զենորայ. իսկ 'ի տպագր. Զ. և Զա. կոչի միւս՝ Բրէի. միայն 'ի ծք. կոչի՝ Պարէի, յասեւն. * Աւր Պարիսոյ և արք Մեղտոյ. ուր 'ի ձեռագրի գնի. * Աւր Պարիսեաց և Մեղտեայ: Կայ յայլում ձեռագրի և Բրէի:

(6) 'ի տպագրեալն ըստ այլ ձեռագրի այլոց գնի՝ այդպէս. * Բրէի ունի ծուխս՝ քէ՛՛. և հետեակս՝ քէ՛՛:

(7) Զորոց 'ի տպագրեալն զենորայ ոչ յիշատակի ինչ:

(8) 'ի ձեռագրին զենորայ կոչի նաև Բաղում, կամ Բաղում, որք են աղաւաղութիւն առաջնոյն:

(9) 'ի տպագրեալն որպէս և

ուժ հարիւր քառասուն, և տիգաւորս՝ վեցհարիւր ուժ-
տուն ⁽¹⁾ ։

Սի է և այս ՚ի կարգս երկոտասան աւանադեօղից՝
որք էին կալուած վերոգրեալ վանաց, և յերկոտասա-
նից անտի՝ միայն սորա եօթնեքին արձանագրին ՚ի գիրս
զենոբայ . որոց լինելն ՚ի տարօն գաւառի յայտ անտի
է, զի յետ ստորագրելոյ՝ ասէ . * Լճգ՝ այսորիկ աւանա-
դեօղքս՝ որք ՚ի բնէ տուեալք էին ՚ի ծառայութիւն
կռոյն, զոր իշխանքն հաստատեցին ՚ի սէր եկեղեցւոյն ։
Իւրոց անուամբ իմանայ զդեմետր և զգիսանէ, որոց ՚ի
կալուած տուաւ գաւառն տարօնոյ ՚ի վաղարշակայ ար-
քայէ ։ Եւ սուղ ինչ ՚ի վերոյ ՚ի տեղեկութի սոցա՝ ա-
ռաքէ ՚ի գիրս ցեղին մամիկոնէից՝ որոց կալուած էր տա-
րօն . * Վանզի աւանք են (ասէ) նորա մեծամեծք, որ-
պէս կայ ՚ի գրի իշխանացն մամիկոնէից ։ ⁽²⁾ ։

Հոռեանս ։ Լճան՝ զոր շինեաց Հոռեան մի յորդւոց
դեմետրեայ և գիսանեայ, որ էր կրտսերն ։ * Իսկ Հո-
ռեան (ասէ զենոբ) շինեաց զիւր աւան ՚ի գաւառին
պալուենեաց, և կոչեաց զանուն նորա Հոռեանս ⁽³⁾ ։

Ողանս ։ Լճրոց՝ զորմէ գրէ խորենային Թ. 81 . * Իսկ
նախապէտն ազգին սղկունեաց՝ ամրանայր յամրոցին որ
անունեալ կոչի Ողական ⁽⁴⁾ ։ Սոյնպէս կոչի և առ բու-
ղանդայ Ե. 3 . * Լպա մինչդեռ մարդպետն հայր զիւ-
րով իշխանութեն շրջէր յերկրին տարօնոյ, և մուշեղ
սպարապետն հայոց էր ՚ի նմին գաւառին՝ յիւրում բեր-
դին, որում անուն Ողական կոչեն, որ կայ ՚ի վերայ գե-
տոյն եփրատայ ⁽⁵⁾ ։ Գրի ուրեք առ բուղանդայ համա-
ռօտելով Ողանս . որպէս և առ զենոբայ, առ յոհան

՚ի միում ձեռագրի գնի, Հեծեալ՝
Թուս ։

(1) ՚ի տպագրեալն գնի՝ ծուխս՝
500, հեծեալս՝ 2040, հետեակս
ազեղնաւորս՝ 740, տիգաւորս՝
606, պարսաւորս՝ 280 ։

(2) Իսկ որ գրի ՚ի ձեռագրին
զենոբայ՝ թէ * Ընդարձակեալ ու-
նէին սորա իւրեանց խաշանց ա-
րօտականս զգաւառն հաշտենից ։
Էք պարտ իմանալ վասն սահմանի
աւանացս, այլ վասն հանելոյ բնակ-
չաց նոցա զխաշինս իւրեանց յա-
րօտս սահմանակից գաւառին հաշ-

տենից, որն յայտնի ցուցանէ բանն ։

(3) ՚ի տպագրեալն զենոբայ
գնի Հոռեան, որպէս և յայլ ձե-
ռագրի՝ Խոռեանս ։

(4) Այսպէս գնի յերիս ձե-
ռագիրս, որ ՚ի տպագրեալն վրի-
պակաւ գրի Ողան . իսկ Թարգ-
մանիչք խորենացւոյն ընթեռնուն
Սղան, ըստ որոյ և Թարգմանեն ։

(5) Այսպէս գնի ՚ի ձեռագրի
յերիս տեղիս նոյն գլխոյն . իսկ ՚ի
տպագրեալն յերկուս տեղիս վրի-
պակաւ գրի Ողան ։ Կայ առ
զենոբայ միայն ՚ի տպ. և Ողան ։

նու մամիկոնէի, և առ ասողկայ Թ. 4: Լ. յԺմ ըստ առ
սելոյ ոմանց՝ կոչի սա Պրպէն, ուստի ելանէ որիդ:

Կտէս: Վաղաք՝ որ յիշատակի 'ի ձեռագիրս զե-
նորայ, 'ի կողմանս Ողկան ամրոցին:

Ձիւնէր: Վաղաք՝ որ զկնի 'ի վախտանկայ զօրա-
պետէ պարսից նորոգեալ կոչեցաւ Պրպէս. * Լ. կն 'ի
գլուխ տարօնոյ (ասէ յոհաննէս մամիկոնեան,) և շի-
նեաց զաւերեալն Ձիւնկերտ քաղաք մեծ, և փոխեաց
զանուն քաղաքին ըստ անուան կնոջ իւրոյ զոր էաժ ընդ
իւր՝ Պրպէս, այսինքն Համեղ:

'ի ձեռագրի միում յոհաննու մամիկոնէի գրի Պրպէս,
ըստ որոյ յիշէ և Թովմաս արծրունի Դ. 5. * Տիկինն
սպարապետականի (այսինքն մամիկոնէից) տարունոյ է-
կեալ, և նշանացի զգի նորա (այսինքն աշոտոյ որդւոյն
սուփանայ) գտեալ տարաւ 'ի Պրպէս յիւր աւան, և եդ
'ի գերեզմանի:

(Խ): Վաղաք՝ որոյ մուտք անձուկ, առ որով կայր
և Սօր (1): Սորա բերդ է Թերեւս՝ զոր շինեաց դաւիթ
որդի աշոտոյ մնակերի. զորմէ գրէ վարդան. * Վաւիթ
եղբայր սմբատայ շինէ զ()ձ բերդ: Լ. յԺմ երևի ա-
ւերակ սորա:

Լ. աղա: Տեղի՝ ուր շինեցաւ աւան (2): Լ. յԺմ կոչի
Լ. աղ՝ որ է գիւղ: Տեա 'ի նոր հայաստան Թղթ. 189:

Լ. զանոց բերդ. զկնի կոչեցաւ Լ. զանոց. * Լ. առ տանիլ
(ասէ յոհան մամիկոնեան) յԼ. զանոց բերդն, զոր դեռ
Լ. զնուան կոչեն (3): Յիշատակէ զսոյն և լաստիվերտ-
ցին 'ի գլ. ԺԸ. 'ի գրեն վասն իւանէի որդւոյ լիպար-
տին, որ իշխան էր աւանին երիզայ հաշտենից. * Վնաց
և խաբանօք էառ զամուրն Լ. զանոց բերդ. կոչեցեալ. և
զկնի կոչէ Լ. զանոց՝ յասեն. * Լ. զկնքն եդ 'ի յԼ. զնուան
'ի բանդի:

Կրբի: Տեղի՝ մօտ յարածանի: 'ի տպագրեալն յոհան
նու մամիկոնէի 'ի ճիւղ, որպէս և 'ի միում ձեռագրի՝
դնի Կրբայ լեռան. իբր զի ասէ՝ զօրք պարսից պաշա-
րեալ գոլով 'ի Թնամեաց, աղաղակէին * Ս. այ մեզ կռ

(1) Յոհան մամիկոնեան 'ի ճճգ:

(2) Վասն ստուգաբանութե սո-
րա գրէ յոհան մամիկ. 'ի ճԻ.

Եւ միւս ընկերն առեալ աւազ
տայր ցմիւսն և ասէր. պարսից
խորակարարդ Ա. զաղ, և կոչե-

ցաւ անուն տեղւոյն Ա. աղ մինչև
ցայսօր, որ և անուանեցաւ 'ի վա-
հանայ:

(3) 'ի տպ. 'ի ճԻւ. որպէս և
'ի միում ձեռ. գրի՝ Ողնո բերդ:

րեաք, և եղաւ անուն դաւառին Արեայ լերին ⁽¹⁾ :

Վարհար : Լմրոց՝ ի վերայ լերին տօրոսի մօտ ի Սէ կարապետ, շինեալ ի վախտանկայ զօրապետէ պարսից .
* Լլ (ասէ յոհան մամիկոնեան ի ճշգ.) շինեաց զամրոց, և կոչեաց զանուն նորա Վարհար ⁽²⁾, քանզի անդ ոմանք Վահագնէ՛ք եղեն :

Վարդուհ : Լւան՝ զոր կառոյց վերոգրեալ վախտանկ .
* Լլ (ասէ յոհան մամիկոն . ի ճշգ.) և ի վերայ գռռող լերինն, և շինեաց անդ աւան, և անուանեաց զնա Վարդուհ, յանուն որդւոյ իւրոյ Վարդուսի :

Լւինէ : Տեղի՝ զոր յիշատակէ յովհան մամիկոնեան ի ճշգ. ⁽³⁾ : Լլ յովհան Լւինէ, որ է գիւղ : Տես ի նոր հայաստան . Թղթ . 191 :

Լլծեց Բերդ : Օ որ յիշէ յոհան մամիկոնեան ի ճիւն : Լլ մատթէոսի՝ կոչի Լլծեաց Բերդ . յառաջագոյն կոչէր Լլծոտի, որպէս դնի ի ձեռագրին յոհաննու մամիկոնէի : Այսի նաև Լլծոտի, որպէս դնի ի ձեռ. և ի տպ . ճիւն : Լլն է սա որ առ զհնոբայ ծէ. կոչի Լլծոտի, ուր և յաւելու զտուգաբանութիւն . իբր զի իշխանն հաշտենից հեզնելով՝ Լլծոտի յովհանեաց զիշխանն սիւնեաց . իսկ իշխանն սիւնեաց ի սատակէն զիշխանն հաշտենից՝ ասաց . * Տեսցեն զքեզ անկեղք՝ և ասասցեն Թէ յԼլծոտի հարած նապաստակդ . և ինքն դարձաւ . զոր տեղին մինչև ցայսօր Լլծոտի կոչեն :

Լլրոյ գիւղ : Մօտ է ի Սէ կարապետ, ուր էր և անտառ նոյն մենաստանին ըստ ձեռ. . յոհաննու մամիկոնէի : Աւելի այս գիւղ նաև ամրոց, որպէս դնի ի ձեռ. և ի տպ՝ ճշգ :

Սեծամօր : Լմրոց՝ զորմէ յոհան մամիկոնեան ըստ ձեռագրին . * Եւ զուցեալ էին ի բլուրն ի փոքրն ամրոցին ի Սեծամօրին արք երեք հարիւր ի ներքոյ անդաւայ :

Սիւնի, կամ Սիւնի գիւղ : Յիշէ յոհան մամիկոնեան ըստ ձեռագրին, յասեն . * Չգեցին զգլուխս

(1) Այս բան այլապէս պարագայի կրկնի և ի ճշգ. և ճշգ. ուր և ըստ ձեռ. գրի անուն տեղւոյն Արաւ կամ Արաւ, և կամ Արեայ :

(2) ի ձեռագրի միում և ի տպ՝ ճշգ. և ճշգ. գրի՝ Վահար :

(3) Յաւելու նա ինքն յոհան մամիկոն՝ և զտուգաբանութիւն, յասեն . * Եւ նոցա (այսինքն զօրացն պարսից) աղաղակեալ աւան, Աւին դարձաւ անգրէն ի պատերազմ ով աւելախօսք, և կոչեցաւ անուն տեղւոյն Աւին :

Հինգհարիւրս 'ի մօր անդր, և կոչեցաւ տեղին այն Սուրբուհի գերեզման, որ է Սոկկունս ॥ : (1) Բայժմ կոչի Սուրբուհի. տես 'ի նոր հայաստան թղթ. 188 :

Բարդաբէր : Յիշատակի 'ի ձեռագրի յոհաննու մամիկոնէի, որոյ եկեղեցին՝ զոր կոչէ Սեփաթաղիկէն, կործանեցաւ ընդ այլ եկեղեցիս՝ յորժամ ապտուռուհիմ արշաւեաց 'ի հայս :

Յիշատակի և Բարդաբէր, և Բարդաբէր. որ 'ի տպ'. ՃՀ. գրի Բարդաբէր, և 'ի ՃՀ. Բարդաբէր ամրոյ. իսկ 'ի միում ձեռագրի՝ նաև Բարդաբէր. * Բարդաբէր Սուրբուհի ամուսն կային աւուրս Բ. Եւ փոքր մի զինի. * Եւ նա խնդրեաց 'ի նմանէ զՍուրբուհի ամրոցն ॥ : Ուր 'ի տպ'. ՃՀ. գրի Բարդաբէր, և զԲարդաբէր. որ թերևս նոյն են լ. Բարդաբէրդին (2) : Տես զԲարդաբէր 'ի նոր հայաստան. թղթ. 188 :

Յիշատակին առ նորին յոհաննու մամիկոնէի, և այլ բազում անուանք անծանօթք. որք են,

Խարճ Գեօղ : Որ յայլում ձեռագրի, որպէս և 'ի տպ'. ՃՀ. գրի Հարցս : Բայժմ կոչի Խարճ : Տես 'ի նոր հայաստան. թղթ. 191 :

Սորայ դուռն : Յիշատակի 'ի ձեռագիրս և էթ :

Սանասայի ծմակ : 'ի տպ'. ՃՀ. և ՃՀ. որ 'ի ձեռագիրս ինչ գրի ծմակ : Տես և 'ի նոր հայաստան զԾմակ թղթ. 182. 191 :

Բարդաբէր, և Բարդաբէր : Սուր յիննակնեան վանսն, զորմէ գրի 'ի ձեռագիրս յոհաննու մամիկոնէի. * Եւ հարաւոյ կուսէ վանացն որ 'ի գլուխն Բարդաբէր, և հայի 'ի փոքր ամրոցն մեծամօրն՝ ներքոյ 'Բարդաբէր' (3) զոր Բարդաբէր կոչեն ॥ : Բայժմ և կոչի Բարդաբէր :

Եւ, կամ Եւ : Բարդաբէր որ յիշատակի առ յոհաննու մամիկոնէի 'ի ՃՀ. յասեւն. * Փախստական արարին զնոսա 'ի բերդակոյս Եւ ձորոյ. և արք բերդին ընդ գէմ ելեալ քարամբք և գլուխք ॥ : Եւ փոքր մի զինի. * Եւ վահան աւեալ զզօրսն իջուցանէր 'ի բուն ձորն ॥ : Իսկ բերդին անունն ոչ յիշատակի անդէն :

Սահու ագարակ : Բարդաբէր յորում ամբատ որդի գայլ վա

(1) 'ի ձեռագրի միում, և 'ի յիշատակեալ և 'ի ձեռագրին զե. տպ. ՃՀ. այլազգ գնի այսպէս. նորայ, որ 'ի տպ'. վերականգնի Եւ կոչեցաւ անուն գեղջն Սուրբուհի : Բարդաբէր :

(2) Եւ կոչեցաւ անուն գեղջն Սուրբուհի : (3) Եւ փոքր մի զինի, որպէս և 'ի տպ'. 'ի ՃՀ. գրի՝ Սուրբուհի :

Հանայ թաղեաց զդիակունս թշնամեացն ⁽¹⁾ : Լսյժմ կռ
չի Սահագրակ, որ է գիւղ. տես 'ի նոր հայաստան. թղթ.
191 :

Սահագրակ : Յիշատակի առ յոհաննու մամիկոնէի
'ի ճիւղ, ուր պատերազմեցաւ սմբատ ընդ վախտանկայ
պարսկի, և յաղթեաց :

Սրենց չոր, և Վաղարշ աղբիւր : Յիշատակին առ նորին
յովհաննու մամիկոնէի 'ի ճ'ծ'դ :

Սրեմաչոր, կամ Սրեմաչոր : Լսուն անտառի՝ ուր անկաւ
Սրեմ ոմն 'ի զօրացն հայոց : Յիշատակի առ յովհ. մամի
կոն. 'ի ճ'ծ'դ :

Սաղարշ, կամ Սաղարշ : Տեղի ինչ յիշատակեալ 'ի նմին
հեղինակէ 'ի ճ'ծ'դ :

Սահանդէր : Յիշատակեալ 'ի ճ'ծ'դ. զոր շինեաց վա
հան որդի վարազայ իշխանին պալունեաց :

Խմբաչոր : Յիշատակեալ 'ի ճ'ծ'թ : Լսակէս կոչե
ցեալ սակս անդ ննջելոյ խոցոտեալ զօրացն :

Սարազար : Լսակէս անուանեալ վասն կոտորա
ծոյն՝ զոր արար իշխանն պալունեաց վարազ : Յիշատա
կի 'ի ճ'ծ'թ :

Կենաց վայր : Լսր գեօղ վանաց, և կոչեցաւ զինի Շիրա
հանի. ըստ այլ ձեռագրի Շիրեհի : Յիշատակի 'ի յովհ.
մամիկոն. 'ի ճ'դ :

Հոնիկեց, կամ Խոնիկեց ըստ միում ձեռագրի : Յիշա
տակի 'ի տպ. 'ի ճ'կդ, և ճ'է :

Վարագրաւ, կամ Վարագրաւ : Որ է հանդէպ լերինն
տօրոսի : Յիշատակի 'ի ճ'կդ. և 'ի ճ'կէ :

Վիւղ պալանեաց : (Եթէ իցէ այլ 'ի Կուառս և 'ի Հոռ
եան աւանաց) : Յիշատակի 'ի ճ'կդ :

Սարեւոյ գող : Յիշատակի 'ի ճ'հա : Եւ ձեռագրին Սար
եւոյ գող :

Սրեւա (2) : Յեթսանի : Յիշատակի վերջինս 'ի տպ.
'ի ճ'հա : Իսկ 'ի ձեռագրի միում փոխանակ Յետսանկ ա
նուան զրեալ կայ Լսյժման : Յայլում ձեռագրի՝ ոչինչ գնի :

Սահագրակ : Յիշատակի 'ի ճ'հա :

Կաղարշ աղբիւր. կամ ըստ տպ. 'ի ճ'հա. ըստ այլ ձե
ռագրի Կաղարշեաց աղբիւր : Իսկ 'ի ճ'հա. Կաղարշեաց լեռան :

(1) Յիշատակի առ յովհաննու
մամիկոնէի 'ի ճ'իւղ :

(2) Լսյժմ անուն չիք 'ի տպա
գրեալն :

Սօտ յարածանի (կամ յարծնի) գետ՝ ուր էր անտառ-
ծառոց:

Պարսեյ կողմն: Վիւղ՝ յիշատակեալ 'ի ճՀ: 'Ի ձեռա-
գրի միում գրի Պարսեյ դէմն:

Լիւանիս: Յիշատակեալ 'ի ճՀ: Լ. յսպէս կոչեցաւ վասն
Լիւանիս ասելոյն վարագայ իշխանի ցոմն իշխանացն պար-
սից: Բայց 'ի ձեռագրի կրկին տեղիք յիշատակին, կոչե-
ցեալք Երբին Լիւանիս, և Վ Երբին Լիւանիս:

Պարսէ: Սօտ ձեռագրի Պարսէ: Յիշատակեալ 'ի ճՀ:

Փանդի: Տայիւր, կամ ըստ ձեռ՝ Տայիւր: Լին այլև
այլ տեղիք յիշատակեալք 'ի յովհաննու մամիկոնէ 'ի
ճՀ:

Սոյն սա յիշատակէ 'ի ճՀ. և զԵրեմի Եֆ Եֆ Եֆ
զոր վարդ պատրիկ իշխանն արծրունի շինեաց և զարդա-
րեաց հրաշալի սպասիւք և կազմութի 'ի յիշատակ կնոջ
իւրոյ մարիամու:

'Ի գիրս զենոբայ յիշատակին յետագայ տեղիքս.
Լ. բնոյ Բլուր, կամ Լ. բնոյ Բլուր ⁽¹⁾. Կոչի սա նաև՝ Լ. Եֆեայ
Բլուր: Տեղի՝ ուր ճգնէին սքն անտոն և կրօնիդէս, մօտ
'ի Բարեհաճ աղբիւրն, որ յայլում ձեռագրի կոչի՝ Վարդ-
ցրահաճ աղբիւր:

Սեւակէս: Տեղի՝ ուր անկաւ դի Սեւակէսի քրմին յաշ-
տիշատու. 'ի տպ. ծԸ. վրիպակաւ դնի Սեպասիդ, որպէս
և յայլ ձեռ՝. Սեպասիդ:

Լ. բնոյ Յոր. 'ի տպագրեալն ծԸ. ըստ ձեռագրի Լ. բնոյ
Յոր: Տեղի՝ ուր անկաւ իշխանն արծուց:

Սիւսոյ Գաղար: Տերակապար Գաղար: Լ. աղջինն յիշատակի
'ի զենոբայ 'ի ծԸ. իսկ երկրորդն 'ի ծԸ:

Լ. բնոյ: Լ. բնոյ լերին. այսպէս անուանեալ՝ սակս անդ
անկանելոյն արձանայ քրմնապետին: Յիշատակի 'ի ծԸ:

Չոր Եմանու: Ղնի * Յարեւելից կուսէ հանդէպ Վաճճ
իւն Լ. Գաղարից, 'ի տպագրեալն կէ. ըստ այլ ձեռագրի
փոխանակ ձորոյն եմանու՝ գրի Չոր արծաւանայ:

Թաւարդ: Տեղի՝ 'ի հարաւակողմն անտառի ինչ, ուր
կոտորեաց տրդատ արքայ 1700 այր 'ի հիւսիսակա
նացն ⁽²⁾:

(1) 'Ի տպ. ՀԵ. գնի Յարեւելից Գաղարից, կամ ըստ ձեռ՝. Լ. բնոյ Բլուր: Կոչի սա նաև՝ Լ. Եֆեայ Բլուր:

(2) Չայտոսիկ անուանս հաւաքեցաք 'ի գրոց զենոբայ, և յու հանու մամիկոնէի. որոց ձեռա- նաւանդ 'ի գիրս յովհաննու մա-

Սժուրք: Տեղի հին քաղաքի շինելոյ 'ի սանատրիոյ ար-
քայէ, զոր բուզանդ. Դ. 13. այսպէս ստորագրէ. * Բլա
զնայր մարդաբան հայր 'ի Խր տեղեացն (յեկեղեցւոյն և
'ի վանացն յաշտիշատու), և էջ յափն գետոյն հոսա-
նացն եփրատու՝ առ հովիտն թանձրախուռն անտա-
ռին ⁽¹⁾, 'ի գետախառնուան երկուց գետոցն 'ի թա-
ւուտ խարձիցն մամիսեացն՝ որ 'ի տեղւոջն 'ի հնոցն իմն
շինած քաղաք, զոր շինեալ սանատրուկ արքայի, որում
անուն տեղւոյն Սժուրք կոչի ॥ :

Հոսանք եփրատայ զոր դնէ աստէն, երևի լինել նոյն՝
որ այժմ կոչի Սարիշահոսանք եփրատայ, որ մօտ է 'ի լեառն
Խր կարապետին. որով և Սժուրք լինի մօտ 'ի նոյն
լեառն, և 'ի տարօն գաւառի:

ԱՇԽՈՒՆԻՔ ԷՄ ԱՐԸԱՄՈՒՆԻՔ ⁽²⁾:

Ղաւառ՝ սահմանակից հաշտենից որ 'ի չորրորդ հայս,
ըստ զազարայ որ գրէ 'ի 260. * Ղանայր (վահան) 'ի սահ-
մանս հաշտենից, և հասեալ բանակէր 'ի գաւառին Բը-
շամունեաց՝ 'ի զիւղն որ կոչէր Լըբէջ ⁽³⁾, կամեցաւ հանգ-
չել աւուրս երկուս ... և հաւանեցուցեալ զարմն 'ի
գեղջ Լըրիզայ ॥ : Լը ըստ ասողկայ Դ. 43. * Լըանէ
(կայսրն վասիլ) 'ի լեառնն կոհերայ. . որ ընդ մէջ հաշ-
տենից, ծովաց, և խորձենոյ, և անտուտ զայ հասանէ
'ի գաւառն Բըշամունեաց 'ի քաղաքն Լըրիզայ ॥ :

Լայիսկոպոս գաւառիս՝ թէ՛ ծովիլոս անուն յիշատակի

միկոնէի: Բազում տեղեր 'ի նոսա-
են աննշանք, և ստուգաբանութի
անուանց նոցա՝ մանաւանդ ոմանց,
առաւել թուին հարեալ իմն յոր
մարուի՝ քան թէ հարազատ պատ-
ճառ անուանակոչութե: Այլ
մեք եղաք աստէն, զի ոմանք 'ի
նոյն տեղեաց նովին անուամբ կան-
գուն կան մինչև ցայսօր:

Եւ համարեցաք զնոսա լինել
'ի գաւառին տարօնոյ, քանզի նոյն
մատենանք որք են յանուն զենո-
բայ, և յանուն յոհաննու մամի-
կոնոյ, և զեալ ևս՝ թէ ինչ ինչ
յաւելան 'ի յետագայից, սա-
կայն ճառեն զերկրէն տարօնոյ՝
կամ զերկրէն մամիկոնէից, և զան-

ցից՝ որք եղեն անդէն:

(1) Չայս անտառ յիշէ և թով-
մառ արծրուի Թ. 14. 'ի սմին
պատմութե, այլ առանց մասնա-
ւոր ինչ անուան:

(2) Յերկուս ձեռագիրս աշ-
խարհագրութե խորենացւոյն գնի
Արշամունիք, որպէս և առ ասող-
կայ Թ. 2: Այլ Աշմունիք ա-
նուամբ յիշատակի և առ զենոբայ:

(3) Գրութեդ Լըբէջ՝ առ զազա-
րայ՝ թուի վրիպակ գրչի, յոչ զա-
նազանելոյ զբոլորգիրն և 'ի չ տա-
ռէն. քանզի առ նմին զազարայ
փոքր մի զկնի գրի անուն տեղւոյն
Լըբէ, և բնակիչքն՝ Լըբիշոյի:

ի ստորագրութեանդ ժողովոյն դունայ, զկնի եպիսկոպոսին վանանդայ:

Երեւ: Վիւղ կամ Վաղարշ: Երեւայ: Մնկանի յայտմ գաւառի ըստ ասողիցի Գ. 43. և ըստ զազարայ ի Թղթ. 260. որ և զընակիւն կոչէ՝ Երեւայի: Տէս զընս երկոցուն ևս ի վերոյ ⁽¹⁾:

Վախնոս: Վիւղ յարշամունիս, յիշատակեալ առ ասողիցի Գ. 2. յասելն վասն յովհաննու մանդակունոյ.

* Օ այսու ժամանակաւ երանելին յոհան մանդակունի՝ որ էր ի գաւառէն Մարշամունեաց, ի գեղջէ ծախնոտայ, զհայոց բազում կարգս ուղղութե կատարեաց:

ՄԱՐԴԱՂԻ ⁽²⁾:

Գաւառ՝ զոր ասողիցի Գ. 15. ցուցանէ կոչիլ նաև Սեւի Բերդի, զի ասէ. * Խոստանայ տալ նմա... և զՍեւի բերդակ, որ և Սարգաղի: Եւս պարտ է իմանալ թէ Սեւի Բերդի էր բերդ երևելի ի մարդաղի գաւառին, յորոյ անուն կոչէ նաև զգաւառն առհա սարակ:

Եպիսկոպոսք գաւառիս յիշատակին նախ՝ առ եղիշէի ի ստորագրութիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն արտաշատու առ ն. յովսէփ կաթողիկոսաւ զկնի եպիսկոպոսին Սարգաստանի, Եւղաղ եպիսկոպոս Սարգաղոյ:

Եւ ի ստորագրութիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն դունայ առ Գ. ներսէսիւ, զկնի եպիսկոպոսին Տայոց, Յովհաննէս եպիսկոպոս Սարգաղոյ:

(1) Չայս գիւղ կամ քաղաք՝ որ այլ է ի միւս Երեւայէ՝ որ յԵկեղեցաց, ըստ Երեւայէ գլ. 38. կոչէ Մէծ առն, և գնէ զայն ի գաւառն հաշտենից, զի ասէ. * Որդի լիպարաին իւզանէ անուն, որում տուեալ էին ի պարգևի տեղիս բնակութե զմեծ աւանն Երեւայ ի գաւառն հաշտենից, և որ շուրջ զնովաւ գաստակերտք: Թերևս վասն մերձաւոր սահմանակցութեանն հաշտենից համարի զԵրեւ ի հաշտենս, զոր զազար և ասողիցի գնին յարշամունիս, ը որոց եղաք և մք:

Իսկ բուզանդ Գ. 15. ի յիշէն

զարշամունիս՝ ասէ. * Ապա դրան երեց ոմն արքունի՝ որ էր ի ժամանակին յայն, որում անուն մըջիւնիկ յԱրշամունեաց տեղեաց՝ ի նահանգէն Տարօն գաւառէն: Թերևս կամի ասել, թէ ծննդեամբ էր ի տարօնոյ, այլ կայր յարշամունիս:

(2) Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն գրի Մարտի առն. որպէս և ի միում ձեռագրի եղիշէի. այլ ի տպագրեալն նորին Թղթ. 26. գնի Մարտի առն. իսկ յայլում ձեռագրի Մարտի առն:

ՀԱՐՔ:

Եւ զաւառ եղև առաջին վայր բնակութե հայկայ՝ յետ դարձի իւրոյ ՚ի բաբելոնէ . և նա ինքն եղ զայս անուն ՚ի նշանակել ըստ մարիբասայ (առ խորենացւոյն ւն . 9 .) Թէ * Եւստէն բնակեալքս ազգ ՚ի տանն Թոր գոմայ ։ Եւստէն՝ մեք այժմ՝ աստէն բնակեալքս՝ եմք ՚ի տան հարցն մերոց Թորգոմայ , և այլն , որք էին հարք մեր : Օ յիշատակ հարց իւրոց կամեցեալ սովաւ արձաւ նազրեւ . քանզի հայաստան էր վայր բնակութե Թորգոմայ , և այլոց հարց հայկայ , որպէս և հարց ամենայն ազգաց :

Եւ յայս անուն կոչեաց նա զբարձրաւանդակն դաշտին , կամ զլեռնադաշտակն՝ յորում բնակեցաւ . ապա ՚ի նորին անուն կոչեցաւ և զաւառն առհասարակ , որ և անկաւ ՚ի ժառանգութի մանաւազայ որդւոյ հայկայ , և ՚ի նմանէ սերելոյ ազգին :

Եկեղեցի այսր գաւառի և Եպիսկոպոսարանն հիմնեցաւ զառաջինն ՚ի սրբն գրիգորէ լուսաւորչէ . որոյ և Եպիսկոպոսունք ուրեք ուրեք ՚ի գիրս կոչին և յանուն Սանազկերտոյ գլխաւոր քաղաքի յայսմ գաւառի . տեա զվերլուծութիւն ՚ի ստորեւ : Եւ առաջինն՝ որ կարգեցաւ եպիսկոպոս՝ եղև յորդուոց անտի բրմացն Եղբիանոս ⁽¹⁾ : Իսկ ՚ի ժամանակս վարդանանց՝ եպիսկոպոս գաւառին

(1) Զայս Աղբիանոս՝ ազա Թանգեղոս ասելինէլ եպիսկոպոս Եփրատական կողմանցն . իսկ բուզանդ . Ե . 29 . կոչէ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ . և ՚ի ք . 4 . ՚ի սրտամէն վասն պատերազմին մանաւազեանց և որդունւոց՝ գրէ . * Առաքեցին Թագաւորն խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն վրթաւնէս զպատուական Մեծ Եպիսկոպոսն Աղբիանոս ՚ի մէջ նոցա խօսել ՚ի հաշտութե ։ Իսկ ՚ի ջնջել վաչէի զօրավարի զերկուս ցեղան՝ տուաւ յարքայէ Մանաւազակերտ ամենայն սահմանօքն յեկեղեցի (այսինքն՝ ՚ի վիճակ եկեղեցւոյ) Եպիսկոպոսին Աղբիանոսի : Տես զբուն բանսն բուզանդայ ՚ի կարգի անդ ՚ի բառն Մանազկերտ :

Առ յոհաննու կաթողիկոսի ՚ի

գաւազանագիրս կաթողիկոսացն՝ Աղբիանոս ասի լինել՝ Եպիսկոպոս Հարքայ : Յորմէ երկու ինչ մարթ է իմաստասիրել . նախ՝ Թէ մի և նոյն Թեմ եպիսկոպոսի էր Հարք գաւառ , և Մանազկերտ քաղաք Հարք գաւառի , որոյ վասն և ՚ի գիրս՝ է զի ուրեք մի և նոյն եպիսկոպոս՝ կոչի Հարքայ , և այլուր Մանազկերտոյ : Եւ ՚ի ժողովական դործս՝ ուրկայ յիշատակեալ Եպիսկոպոս Մանազկերտոյ , չեմ անդ Եպիսկոպոս Հարքայ , և ընդ հակառակն : Յորմէ զհետ գայ հարկաւ՝ Թէ մի և նոյն Թեմ եպիսկոպոսի երկոքին : Երկրորդ՝ Թէ մանազկերտ էր սեպհական ժառանգութի եպիսկոպոսին Հարքայ :

էր մեղիտէ. ⁽¹⁾ որ և գտաւ 'ի ժողովն արտաշատու :
'Ի ժամանակս ժողովոյն գինաց առ ի. ներսիսիւ շինողիւ՝
'Երսէս եպիսկոպոս ⁽²⁾ : Երջնակէս և 'ի ժողովն մանազ-
կերտի յիշատակի Լլփիոս եպիսկոպոս :

'Ի ժամանակս զրիգորի մագիստրոսի՝ Թուի Թէ եր-
կու եպիսկոպոսարանաց՝ այսինքն են Մանազկերտոյ կամ
Շարքայ, և Սիկաց մի և նոյն էր առաջնորդ՝ Ղրիգոր
եպիսկոպոս. առ որ զրէր երբեմն և նա ինքն մագիս-
տրոս, որպէս է տեսանել 'ի խորագիրս Թղթոց նորա :
Իսկ 'ի ստորագրութիւն Տարց ժողովոյն հռովմայու կար-
գի և գէորգ եպիսկոպոս մանազկերտոյ : Որպէս և 'ի
յիշատակարանս ինչ գրոց 'ի Թուականին չիէ՝ յիշատա-
կի Լլբրահամ եպիսկոպոս Մանազկերտոյ :

Տայեալէն : Բռաջին զիւղ յաշխարհիս հայոց՝ յետ ցրուե-
լոյ անտի ազգաց, զոր շինեաց հայկ, և անուանեաց յիւր
անուն. որ 'ի բանից խորենացւոյն ւն. ց. յայտնի երևի
լինել 'ի սմին Տարք զաւառի :

Մանաչէրք : Յայս անուն կոչի բազում ուրեք առ
պատմագիրս մեր, որպէս առ ասողկայ և առ սամուէլի.
Իսկ առ վարդանայ, և մանաւանդ առ մատթէոսի՝ կոչի
և Մանծիւրք, որ չէ այլ 'ի Մանազկերտոյ. քանզի զայն
անցս՝ զոր այլ պատմագիրք պատմեն վասն Մանազկեր-
տոյ՝ սոքա զնոյն պատմեն վասն Մանծկերտոյ : Օտոյն
և առ այլս գտանեմք, զի զնոյն մեղիտէ՝ զոր եղիշէ կոչէ
Եպիսկոպոս Մանաչէրքոյ, զաւար կոչէ Եպիսկոպոս Մանծիւրքոյ :
Ուրեք ուրեք զրի և Մանածիւրք, և Թուի յառաջ եկեալ
առաւել յաղաւաղելոյ գրչաց՝ քան Թէ 'ի բարբառոյ
ռամկին, զի ուր առ զենորայ ըստ ձեռագրաց ինչ, որ-
պէս և 'ի տպագրեալն հէ. գրի. * Եկեալ հասին 'ի
զաւառն ապահոսեաց 'ի քաղաքագեղն Մանծկերտ ||,
անդ յայլ ձեռագիրս գրի Մանաչէրք :

(1) Կայ առ զազարայ գրեալ
վասն մեղիտեայ կաթողիկոսի՝ Թէ
Էր յազգէ Մանաչէրքեցեայն. որ
պէս և վասն յաջորդի նորա մով-
սէսի՝ Թէ էր և նա 'ի նոյն ազգէ : 'Ի
քանից աստի՝ կրկին ինչ մարթ է
իմանալ. նախ՝ Թէ մեղիտէ և մով-
սէս կաթողիկոսք իցեն 'ի զաւա-
կացն մեծին աղբիանոսի առաջնոյ.
յորոց զաւակացն էին և այլք
ոմանք յառաջ քան զսոսա. քր Շա-
հակ կմ Սահակ, Զաւէն, և Աս-

տուրակէս՝ որք նստան կաթողի-
կոս ըստ վկայելոյ բուզանդայ,
խորենացւոյն, և այլոց : Երկրորդ՝
մարթ է 'ի կարծիս լինել՝ գէթ
վասն մովսէսի, եթէ նախ քան
զկաթողիկոսութիւն կացեալ իցէ
իրև զնախորդն իւր եպիսկոպոս
Տարքայ, կամ Մանազկերտոյ :

(2) 'Ի ստորագրութիւն եպիս-
կոպոսաց ժողովոյն գինաց կարգի
անուն սորա անմիջապէս զկնի կա-
թողիկոսին :

Իսկ հոստանդին պերփերուժէնի ⁽¹⁾ կոչի Սանդղէ Գէրդ. * Նոյնպէս և Սանդղէ Գէրդ հանդերձ գաւառաւն Նապահունեաց, և Վարդայ, և Վարդայ (որ են Նապահունիք, և Հարք, և Վորի,) եր ընդ տէրութեան նորին իշխանաց իշխանի || : Իսկ կուրապաղատ կոչի Սանդղէ Գէրդ, զնեւով զնա քաղաք հռոմայեցւոյ, այլ գրաւեալ 'ի սուլդանէն :

Եւս քաղաք կառուցեալ կայր 'ի սահմանագլուխն ⁽²⁾ այսինքն 'ի վերջին ծայր Հարք գաւառի. յայնմ ծայրի որ սահմանակից եր ապահունեաց գաւառին. վասն որոյ ոմանք զնեն 'ի Հարք գաւառի, և ոմանք յապահունիս. ըստ որում թովմաս արծրունի, յասելն. * Եւ զի եր պաշարեալ նորա (այսինքն աշոտայ իշխանաց իշխանի) յայն ժամ զքաղաքն Սանդղէրտ Նապահունեաց աշխարհին որ 'ի ձեռն ապրաւայն եր || :

Եւ որ առաւելն է՝ մի և նոյն մատենագիր ուրեք զնէ 'ի Հարք, և ուրեք յապահունիս, որպէս ասողիկ Գ. 8. յասելն. * Եւ 'ի նժէ թուականին՝ վարդ եղբօրորդի նիկիփոռայ զօրու ծանու գայ յՆապահունիս, պաշարէ զՍանդղէրտ քաղաք, և առեալ զնա՝ 'ի հիմանց բրեաց իրամասեաց զպարիսպ նորա || : Ի նոյն գաւառ զնէ և 'ի Գ. 1 : Իսկ 'ի Գ. 43. գրէ. * Եւ ինքն չուեալ անցանէ 'ի գաւառն Հարք 'ի Սանդղէրտ քաղաք || : Ի Հարք գաւառին զնէ և 'ի Գ. 2 : Սոյնպէս և լաստիվերացին 'ի Գ. Ժ. զնէ յՆապահունիս. * Եւ կեալ բանակեցաւ (կայսրն վասիլ) շուրջ զքաղաքաւն որ կոչի Սանդղէրտ 'ի գաւառին Նապահունեաց || : Իսկ 'ի Գ. Գ. զնէ 'ի Հարք. * Եւ թեալ անցանէ (ասէ) ընդ Հայք (այսինքն Հարք) և ընդ Սանդղէրտ ⁽³⁾ || :

Սակայն մի և նոյն քաղաք կամ գիւղ է՝ զոր վասն լի ներջն 'ի սահմանագլուխ վայրի, մատենագիրք երբեմն 'ի Հարք, և երբեմն յապահունիս զնեն, և ոչ թէ կրկին քաղաք կամ գիւղ. զի զոր սամուէլ և կիրակոս վասն շահակայ կաթողիկոսի գրեն լինել 'ի Հարքայ 'ի Սանդղէրտ,

(1) Գիրք կառավարուն. Գ. 44 :

(2) * Սա (ասէ ասողիկ վասն օձ նեցւոյն Գ. 2.) արար ժողով 'ի Սանդղէրտ քաղաք 'ի Սահմանագլուխն Հարքայ || :

(3) Պարտ է զՀայք փոխանակ Հարք անուան առնուլ, մի զի Հարք ոչ եր գաւառ՝ այլ գաւառակերտ ինչ Հայկայ 'ի գաւառին

Հայոց ձորոյ, յորում գաստակերտի ոչ յիշատակի ուրեք քաղաք ինչ Սանդղէրտ անուն. երկրորդ՝ զի 'ի պատմին ասողիկ ըզնոյն պատմութի երթալոյ նորին կայսեր, հարգ գրէ. * Չուեալ անցանէ 'ի գաւառն Հարք 'ի Սանդղէրտ քաղաք || :

(1) ասողիկ ք. 1. զնոյն շահակ զնէ լինել 'ի փառաւն
Մանուկեայ... 'ի Մանուկերո քեղէն:

Եւ 'ի պատմութե ժողովոյն մանազկերտի 'ի մի և 'ի
նոյն բան 'ի վերոյ զնի 'ի Հարք, իսկ սուղ ինչ ստորե
յՄպահունիս. * Շնորհեցաւ ինձ յոհաննէս կաթուղի
կոսի առնել է. ժողով 'ի Մանազկերտ գիւղ 'ի սահմա
նագլուխ վիճակին Հարքայ, բաղմօրեայ ժամանակաւ,
միատեղովք. այս եղև 'ի ճՀԷ. Թուականիս հայոց. 'ի է.
տրէ ամսոյ, որոյ ժողովեալ 'ի մի վայր յՄպահունեաց
գաւառ 'ի գիւղն Մանազկերտ (2) ||: Յայտ է Թէ ժո
ղովն եղև 'ի միում մանազկերտի, և ոչ յերկուս:

Եւսմ վկայէ մի և նոյն լինելն եպիսկոպոսացն հարքայ
և մանազկերտոյ, (որպէս տեսաւ 'ի վերոյ): Իսկ եպիս
կոպոսունք Մպահունեաց յամենայն ուրեք ուր և յիշա
տակին, այնպէս որոշակի կարգին, մինչև ճ ումեք 'ի կար
ծիս լինել Թէ նոյն իցեն ընդ եպիսկոպոսացն հարքայ
կամ մանազկերտոյ:

Սոյն այս Մանազկերտ է՝ որ առ բուզանդայ ք. 4.
կոչի Մանաւաղկերտ. զի բաց յանուանցն մերձաւորութե,
նաև գաւառ երկոցունց նոցա համաձայնի, զի զնէ զնա
իշխանանիստ գիւղ սեպհական նահապետի ցեղին մանա
ւաղեանց. * Եւ ետ (ասէ) գաւառն և զբուն գահոյից
գիւղն նահապետին մանաւաղենից եպիսկոպոսին աղբիւ
նոսի յեկեղեցի՝ զՄանաւաղակերտ ամենայն սահմանօքն
և գաւառական հանդերձ որ շուրջ զնոքօք էր՝ որ կայ
'ի կողմանս գետոյն եփրատայ ||: Երգ սեպհական տեղի
մանաւաղայ՝ է հարք գաւառ, որպէս զնէ խորենացին
ն. 11. որ և յայտ է՝ Թէ եղև սեպհական նաև համա
րէն տոհմի նորա:

Եւս Մանաւաղակերտ անուն՝ որոյ համառօտեալքն
են Մանազկերտ և Մանծկերտ, յայտ առնէ՝ Թէ շի
նեցաւ 'ի Մանաւաղայ յորդւոյ հայկայ. զոր և անար
կէ խորենացին 'ի ք. 7. 'ի գրելն՝ Թէ վաղարշակ զնա
խարարութիւն մանաւաղեան որպէս և զբնունեանն՝ կո
չեաց յանուն շինից նոցա և գաւառաց, յայտ արարեալ
Թէ շինեալ էր մանաւաղայ շէն ինչ յիւրում սահմանին
հարքայ՝ որ բերէր զանուն իւր, այն է Մանաւաղկերտ:

(1) Յայլում օրինակի կիրակոս.
սի՝ գրի Մանուկերտ, բայց զվե.
բողոքեալն հաւատարմացուցանեն
և այլոց գործածութիւն:

(2) Յայլում օրինակի ստորին
բանքն սկսեալ 'ի է. քէ ամսոյ և
այլն, պակասին:

Օ առաջինն՝ էր Ղալա կամ Լ՛ւան, ապա ընդարձաւ կեալ՝ եղև Վաղաք, մի յերևելի և յամուր քաղաքաց հայաստանեայց՝ զոր այսպէս ստորագրէ գէորգիոս, զնել լով 'ի վասսերագանի' որ է վասպուրական. * Սանդղի գիւղէ՝ է քաղաք կառուցեալ 'ի դաշտի երրեակ պարս սօք շրջապատել, և 'ի ներքս բազում աղբերօք ոռոգել': 'Վաշտ նորա էր ընդարձակ, և քաղաքն լի բազմութիւն բնակչաց՝ որպէս զնէ լաստիվերտցին:

Բազում անգամ պաշարեցաւ և բազում անգամ առեալ եղև: Յամին 968, էառ վարդ եղբօրորդի կայսեր նիկիփորոսի 'ի տաճկաց' իրամատեալ զպարիսպ նորա: Վարձեալ էառ 'ի տաճկաց կուրապաղատն տայոց դաւիթ, և 'ի բաց հանեալ զտաճիկս՝ և զտուն աղօթից նոցա կործանեալ, փոխանակ նոցա բնակեցոյց զհայս և զվիրս: Եւ 'ի մեռանելն՝ ետ զայն կայսեր. * Յայնմ ժամանակի վախճանեցաւ (ասէ վարդան) կուրապաղատն դաւիթ անժառանգ գոլով, և տայ անդարձ գրով զհայրենիսն 'ի վասիլն, զուխթիս, զմամրուան, և զքաղաքն ապահունեաց զՍանազկերտ: Բայց զկնի 'ի նսին դարու բատ անուն ամիրայն իւլաթայ և նիւրկերտոյ վերստին առեալ շինեաց զՍանազկերտ:

Եւ զանազան առմունք և կռիւք պատմին առ պատմագիրս, յորս երևելի քան զամենայն եղև պաշարումն տուղրիլ սուլդանին 'ի 1053. որ զամիսս երկու բանակ հարեալ 'ի Վարադաշտ կոչեցեալ վայրի՝ երկիցս յիւրաքանչիւր առուր մարտ զնէր ընդ քաղաքին. այլ զերծաւ յայնժամ քաջութիւն քաղաքապետին յազգէն յունաց որ կոչէր վասիլ, կամ ապուքապա, ճարտարութիւն հայկազուն երկցու՝ որ մեքենայիւք զքարինս բազմորաց թշնամեաց անդրէն յետս 'ի վերայ նոցունց դարձուցանէր, և հնարիւք ուրումն գաղղիացւոյ՝ որ այրեաց զհազարն բաբան թշնամեաց ⁽¹⁾:

Եւ ապա զՍանազկերտ ալփաւլան եղբայր նորին տուղրիլայ՝ առանց պահապանի գտեալ զքաղաքն. յորում ժամանակի չարաչար հարուածս էած 'ի վերայ քաղաքացւոյ: Իսկ զկնի էառ 'ի ձեռաց այլազգեաց դիոթէն ⁽²⁾ կայսր յունաց, որպէս յիշատակէ կի

(1) Պատմն զայսմանէ լաստի վերացին 'ի գլ. ԺԳ. որպէս և գէորգիոս կամ կեդրէնոս, այլ առաւել ընդարձակ՝ մատթէոս:

(2) Սա է ումանոս դիոթէնն՝ թագաւորեալ յամին 1068, մինչև 'ի 1071:

բակոս: Տէս և զՍանակերտ 'ի վասպուրական:

Տողոտա՜: Տեղի՝ մերձ 'ի մանազկերտ, զոր յիշէ մատ
թէոս ուռհայեցի՝ յասելն. * թազաւորն տիօթէն եկեալ
հասանէր 'ի տեղի պատերազմին մերձ 'ի Սանծկերտ՝ 'ի
տեղին որ կոչի Տողոտա՜:

Հերեմ: Վիւղ՝ ուստի էր դաւիթ անյաղթ՝ ըստ ա
սողկայ ք. 2. * Եւ դաւիթ (ասէ) աշակերտ մովսիսի
'ի հարբ գաւառէ՝ 'ի Հերեման գեղջէ: Եւ չնորհա
լին 'ի մեկնութե բարձրացուցէք ճառին՝ զգիւղն ուստի
էր դաւիթ՝ կոչէ Հերեմ, զոր և եգիտ նշանակեալ 'ի հին
յիշատակարանս գրեալ 'ի ժամանակս թարգմանչաց:
'Ի տօնապատճառ գիրս ասի վասն դաւիթի լինել 'ի հարբ
գաւառէ՝ 'ի Հերեմի գեղջէ: Իսկ 'ի խորագիրս գրոց ինչ
դաւիթի՝ կոչի Երեմայի:

Երեմայ: Վիւղ՝ զոր յիշատակէ ասողիկ ք. 2. 'ի գրեւն
վասն ք. սահակայ կաթողիկոսի. * Տէր սահակ 'ի դա
ւառէն հարբայ 'ի գեղջէն Երեմայի (1): Եւ առ
յովհաննու կաթողիկոսի գրի, 'ի գաւառէ հարբայ Յիւայ
գեղջէ: Իսկ 'ի գաւառանադիրս միխայելի ասորւոյ, ք.
սահակ կաթողիկոս գնի լինել 'ի գեղջէն Ուղայ:

Սանկանգոմ: Վաղաքագեօղ՝ զոր յիշէ լաստիվերտցին
'ի գլ. Ժէ. յասելն. * Վիշերագնաց եղեալ զօրք անօ
րինացն, և եկեալ 'ի Վաղաքագիւղն հարբայ՝ որ կոչի
Սանկանգոմ, և .. սուր 'ի վերայ եղեալ կոտորեցին
զամենեւեան, և որ շուրջ զնովաւ Վիւղք և Բարակք
էին:

Վանեվան: Վիւղ՝ յիշատակել 'ի յիշատակարանս ինչ
գրչագիր աւետարանի 'ի չկե. Թովն հայոց, 'ի Ժդ. դա
րուն, ուր գրի այսպէս. * Եւրդ՝ գրեցաւ 'ի դաւառիս
հարբայ, 'ի գեղս որ կոչի Վանեվանք, ընդ հովանեաւ
սրբուհոյ անձաճնիս:

ԲԶՆՈՒՆԻՔ:

Թովմա արծրունի կոչէ Վասառ Քանոնախան: Ինկա
լաւ զանունն 'ի Վաղայ որդւոյ մանաւազայ 'ի Թոռանէ
հայկայ. * Իսկ որդի նորա բազ (ասէ խորենացին Թ. 11.

(1) Յիշատակի առեղիշէի Թովմ. ւասնի հայրենիք արշէնի երիցու,
181. Եւսէի 'ի Բագրեանգ գա. որ այլ է 'ի սմանէ:

ժառանգէ) յարեմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ .
 և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբն ։ Եւ յա-
 ինքն՝ ժառանգէ զարեմտեան հիւսիսային եզր ծովուն
 բզնունեաց , զի յայնմ կողման անկանին քաղաքք սորա
 իսլաթ և Լըծկէ՝ որք կան մինչև ցայժմ ։

Եւ յախսկոպոսարան այսր գաւառի հիմնեալ 'ի ժամանա-
 կի լուսաւորութեան ազգին 'ի սբն զրիգորէ . բայց զա-
 ռաջինն յախսկոպոսաց նորա յիշատակի 'ի գիրս՝ Սոր-
 մակ եպիսկոպոս . այն՝ որ եղև հակառակաթող սբն սա-
 հակայ , և զկնի եկաց եպիսկոպոս այսր գաւառի ⁽¹⁾ , և
 ըստ աւանդելոյ յոհաննու կաթողիկոսի և այլոց՝ 'ի
 ժամանակս տեղակալութե սբն յովսէփայ՝ սա ինքն կա-
 տարէր զձեռնադրութիւն . որ և գտաւ 'ի ժողովն արտա-
 շատու ։

'Ի ստորագրուին կարգի առ զազարայ թղթ . 74 . և
 առ եղիշէի թղթ . 26 . զկնի եպիսկոպոսին բազրեանդայ՝
 որ է արշարունիք , նախ քան զեպիսկոպոսն տայոց , երա-
 նելին Լըբրահամ աշակերտ զԼոնդեանց՝ յետ դարձի իւ-
 րոյ յաքսորանաց կարգեցաւ եպիսկոպոս գաւառիս ⁽²⁾ ։
 Իսկ Յոհան եպիսկոպոս 'ի ստորագրութիւնս ժողովոյն
 դիւնայ՝ դասի զկնի եպիսկոպոսին տայոց , բայց յառաջ
 քան զեպիսկոպոսն արշարունեաց ։ Աոյնպիսի կարգաւ
 դասաւորի և 'ի ժողովակն մանազկերտոյ առաջնորդ գա-
 ւառիս՝ Թէոդորոս եպիսկոպոս ։

'Ի վախճան է . դարուն , և 'ի սկիզբն ութերորդին՝
 նախ քան զկաթողիկոսութիւն եկաց առաջնորդ այսր
 գաւառի՝ Եղիա եպիսկոպոս ։ Իսկ 'ի ժԷ . դարու 'ի ստո-
 րագրութիւն ժողովոյն հռովմայու՝ զկնի եպիսկոպոսին
 նախջուանու , և նախ քան զեպիսկոպոսն մանազկերտոյ՝
 դասի Ստեփաննոս եպիսկոպոս Բզնունեաց ։

Խաթ ⁽³⁾ ։ Եւ կանի յայս գաւառ , ըստ թովմայի արձ-
 րունոյ՝ որ գրէ Բ . 6 . * Եւ անցանելով ընդ գաւառն
 Բզնունական՝ գայ մտանէ 'ի իսլաթ ։ Ս ասն որոյ կի-
 րակոս կոչէ զսա Վաղարձ Բզնունեաց , յասելն վասն զաբա-

(1) Տես զբանս խորենացւոյն 'ի
 ստորե 'ի վերջուծութեն Արծկէ
 քաղաքի ։

(2) Զորմէ պատմէ զազար ։

(3) Առ կոստանդին պերփե-
 րուժէնի 'ի գիրս կառավարութե
 ԳԼ . 44 . ուրեք ուրեք գրի խա-
 լիւտ . ուրեք ուրեք խալիւտ . իսկ

առ կուբապաղատոյ խալիւտ . թէ
 պէտ պանտուրինոս 'ի լուծ՝ . պէր-
 վերուժէնի գնէ , թէ առ կուբա-
 պաղատայ կոչի խալիւտ , իսկ առ
 գէարէնոսի խալիւտ ։ 'Ի գիրս տաճ-
 կաց և արտաբացւոյ կոչի իւլաթ ,
 կամ Աւիլաթ ։

րեայ և իւանէի, թէ * Սամեցան սուհուլ և զՀոյակապ
Վաղաքն Ռզնունեաց՝ որ կոչի խլաթ (1) : Ի բզնունիս
դնի և յայսմաւուրս՝ ի սեպտ. 16. յասեւն. * Օ այս օրէն
(մահմէտի՝ վասն ոչ սպանանելոյ զհայս հարկատուս)՝ ի
խլաթ քաղաքի եղին ի դաւառն Ռզնունեաց ։

Ի քաղաք բազմամարդ, և ունէր պարիսպս մեծաւ
կառոյցս, զորմէ բազում ինչ պատմին առ պատմագիրս
մեր. ունէր և ամրոց որ յիշատակի առ թովմայի արծ-
րունոյ. * Իբրև եհաս ամիրայն ի խլաթ, եմուտ բա-
նակեցաւ յամրոցին՝ որ ի քաղաքին ։

Օ երկու եկեղեցիս նորա զԱԲ խաւ, և զՎահագնէ
զԱլիսկոպոսարան և զուխտատեղի արտաքոյ քաղաքին
յիշէ ասողիկ ի Գ. 40 :

Յամի 977. պաշարեաց զխլաթ քաղաք կուրասպա
դասն տայոց դաւիթ : Ի հիւրէթի 578, այսինքն յամին
1182. էառ շահարմէն : Յետ մահու նորա գերիք տիրաւ
պետեցին քաղաքին : Ի հիւրէթի 581 (1185.) սալա
հատտին ձեռն արկ ի վանել զնոսա, և ոչ կարաց. այլ
եղբորորդի նորա ի հիւրէթի 604 (1207) կատարեալ
նուաճեաց զնոսա : Իսկ ի հիւրէթի 607 (1210) ճէլաւ
լէտտին խարէզմ շահ էառ ի ձեռաց մէլիք իւլ էլքէֆի
միւս եղբորորդւոյ սալահատտինի. այլ մէլիք իւլ էլքէֆ
աջակից ունելով զայլայետտին սուլդանն սելճիւղեան՝
անդրէն էառ ի ձեռաց նորա, փախուցանելով զնոսա
ի պարսս :

Ի պա մողոլք աւերեցին զքաղաքն, յորոց առ ի աւ
պահովանալ՝ ալայետտին ի հիւրէթի 630 (1232) անձ
նատուր եղև ութթայի որդւոյ ճինկիդ խանին, և զօրաւ
ցեալ՝ էառ նաև զխլաթ. և այնպէս առաւել քան զ100
ամ մնաց ի ձեռս սելճիւղեանց, մինչև էանց ի ձեռս
օսմանեանց : Յետ այնորիկ ի հիւրէթի 955 (1548)
շահ դահմաս առեալ՝ հարթայատակ կացոյց զբերդն.
ուստի սուլդան սիւլէյման յառնուլն՝ ի բաց թողեալ
զհինն, շինեաց նոր բերդ յեղը ծովուն :

Ի զիւ ի սմա և սաստիկ երկրաշարժութիւն ի հիւրէթի
644 (1246.) յորմէ կործանեցան բազում շինուածք
նորին : Տէս և ի նոր հայաստան. թղթ. 164 :

Լ. Բ. Է. Գ. Բ. Է. (2) : Գիւլ զոր ասողիկ Բ. 1.

(1) Այսպէս գրի յերկուս նուանս խլաթ :
օրինակս կիրակոսի, փոխանակ ա. (2) Առ կոստանդին պերփէ

դնէ յայս գաւառ՝ յասելն վասն սորմակայ հակառակա թու կաթողիկոսի թէ՛ էր ՚ի քառասուն Ռաշունեաց ՚ի գեղ ջէն Լըծիկեոյ ⁽¹⁾ : Լոյնսպէս և յայլ գաւազանադիրս կաթողիկոսաց, և առ թովմայի մեծօրհեցւոյ դնի ՚ի Ռաշունեաց, և իսկ լատիւներացին ՚ի գլ. ԺԴ. կոչէ՝ Վաղար, և դնէ ՚ի ծովուն՝ յասելն վասն սուղըրիլ սուլղանին, ՚ի շԴ. թուականին. * Լըթեալ հանդիպի Վաղարի միջ որ կոչի Լըծիկէ, որ է ՚ի մէջ ծովուն Ռաշունեաց, և ունի մօտ յինքն բերդ ամուր և անառիկ. և քաղաքացիքն յայն ապաստան եղեալ ՚ի ծովն և յամրոցն՝ յանհոգս կային : Լըլ սուղըրիլ ծանծաղ տեղի գտեալ ՚ի ծովուն՝ հմուտ ՚ի քաղաքն, և զբազումս կոտորեալ, և զբազումս գերի վարեալ՝ մեկնեցաւ անտի :

Թովմաս զգանազան առմունս սորա պատմէ, և մօտ առ այն դնէ զԾբ ուխտն Ստեփաննոսի Յիսիս անուանեալ, զոր այլուր կոչէ և Վասպակ՝ վասն նշխարաց դաւ տակի սբն : Լըդ ծաղկեցաւ Վրիդոր խլաթեցի՝ ճոխացուցիչ յայսմաւուրացն, և յօրինօղ պատմութե՛ երից Ժամանակաց, որ և ՚ի 1455. կատարեցաւ ՚ի քրդաց՝ որք տիրեցին Լըծիկէ քաղաքին :

Լըլս Լըծիկէ՝ նոյն երեւի լինել ընդ քաղաքին, զոր ՚ի գլ. թ. լատիւներացին կոչէ Լըծակ՝ ՚ի կողմանս Ռերիկոյ, որպէս էր և Լըծիկէ. * Լըթեալ դադարեաց հեռագոյն ՚ի Ռերիկոյ՝ ՚ի տեղւոյ ուրեք, որ կոչի Լըծակ :

Լըլս յառաջ : Սենաստան՝ որ յիշատակի ՚ի վարս վա հանայ գողծնացւոյ՝ ուր ասի. * Լըլ յուղարկեալ անտի՝ եկին հասին ՚ի ՍԹ Լըրաշխաւորսն ՚ի վանսն Լըծիկեոյ ՚ի Ռաշունեաց գաւառին : Լըլսպէս դնի ՚ի հին ճառընտրի. իսկ ՚ի յայսմաւուրս ՚ի տպ. և ՚ի ձեռագրի. * Լըլ անտի եկեալ հասին ՚ի գաւառն Ռաշունեաց յոտն մասեաց՝ ՚ի վնս Լըծիկոյ որ կոչի Լըրաշխաւոր :

Լըլէլ : Սարգան աշխարհադիր դնէ զայս ՚ի Ռաշունեաց յայս գաւառն. * Ռաշունիք՝ Լըծիկէ, և Վլաթ, և Ռաղէլ մինչ ՚ի Հիզան. այս միջոցս ամէնս Ռաշունիք ասի : Լըլ բնակիւքն զՌաղէլ ասեն լինել ՚ի Սալոյ ձոր, որ

բուժէնի ՚ի գիրս կառավար. գլ. 44. յունարէն գրի՝ Աւրէիք :

(1) Խորենացին Գ. 65. գրէ վասն սորմակայ կամ սուրմակայ լինել Արծիւնի (՚ի տպ. Արծիւնի) և ՚ի Գ. 64. գրէ գարձեալ

վասն նորին սուրմակայ, * Զիւրոյ գաւառին զեպիսկոպոսուն Բըլ նունեաց ՚ի պարսից արքայէն եգիտ ունել աղղաւ : Որով նշանակէ յայտնի զԱրծիկէ լինել ՚ի Ռաշունեաց նիս :

է դաւառ աղճնեաց : Բնուն սորա յիշատակի առ թովմայի արծրունւոյ , զոր և կոչէ Շահապան , յասեն . * ԲՆԼ մնացեալքն 'ի սրոյն՝ փախստական անկանէին յամուրս մայրեայն , և կէսքն հասանէին մինչ 'ի Շահատանն իւր ղէշ : (1)

'Ի գիրս սակաւ ուրեք գտանեմք զանուն սորա , և զայն՝ առ վերջին անծանօթ մատենագիրս , և 'ի յիշատակարանս ինչ գրոց , յորս կան ուրեք ուրեք յիշատակք Եպիսկոպոսաց և Բաջնորդաց քաղաքիս . զորօրինակ 'ի ՄՃԼԳ . Թուին հայոց յիշատակի ուրեք Բեւթիք վարդապետ առաջնորդ , և նախորդն նորա Սեւրոպ վարդապետ . յիշատակի այլուր և Ստեփաննոս Եպիսկոպոս : Իայց թէ երբ զառաջինն սկիզբն եղև Բաջնորդութեան՝ կամ Եպիսկոպոսարանին՝ ոչ ուրեք գտաք 'ի գիրս :

ԵՐԵՒԱՆԻՔ :

Բնուն գաւառիս յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն գրի Երեմբ , առ թովմայի արծրունւոյ գրի՝ Երեմբ : Ի սահմանակցութե առուենից ձորոյն՝ որ է գաւառ մոկաց նահանգին , ըստ ակնարկելոյ նորին թովմայի 'ի գրեն վասն գազկայ արքայի . * Իւարձեալ գայ (ասէ գազիկ) 'ի գաւառն անուանեալ Երեմբ , առնու և անդ զԵրբն Պաղայ և զԻարհոտայ : Իայ և 'ի Յրն Բառանի , առնու և զայն ևս ամրոցն , և տիրէ գաւառացն : (2)

ԱՂՆՈՎԻՏ :

Սի է սա 'ի գաւառացն՝ յորս բնակէին արքայազունք ըստ խորենացւոյն 'ի Թ . 21 . ուր գրէ վասն ն . արտաւաղդայ արքայի . * Եւառանդեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս 'ի գաւառին Բլոյովտի (2) , և առբերանւոյ ,

(1) Տես 'ի վերլուծութիւնս յերկուս ձեռագիրս Աւիւթի : Ապահունեաց զբանս թովմայի 'նոյն երեւոյց այսմ այն գաւառ որ առ թովմայի արծրունւոյ գրի՝ Աւիւթի , զորոյ զբանս տես յԱռբերանի գաւառ վասպուրաւ կանի :

(2) 'Ի ապագրեայն Թ . 22 . սեւ առկան հոլովն սորա գնի Աւիւթի . բայց 'ի միում ձեռագրի գնի Աւիւթի որպէս 'ի վերոյ . իսկ

Թողլով 'ի նոսա զմասն արքունի՝ որ 'ի շէնսն այնց գաւառաց ॥ :

Եւ մատենագիրք մեր ցուցանեն զսա լինել սեպհա կան գաւառ Վնունեաց. զի շարունակող Թովմայի արծրունայ զԵրզնէ գնէ 'ի Վնունեաց գաւառի ⁽¹⁾ որ էր յԵրիովիտ : Յայտնագոյն ևս վարդան՝ գնունեաց սեպհականեցուցանէ զայս գաւառ, յասելն. * Եւ սա (այս ինքն առ աշոտ բաղրատունի մսակեր) բողոք կալեալ ազգին գնունեաց Թափել զնոսա յիսմայելացոյն. որոյ երթեալ հազար արամբք յԵրիովիտ գաւառ, և առ ինքն գումարեալ զամենայն ազգն ախիւն իւրեանց, տանի բնակեցուցանէ 'ի տայս ॥ :

Եւ Թէ 'ի սկզբանէ անտի էր գաւառ Վնունեաց, պարտ է ասել՝ Թէ արքայազունքն արշակունիք զմասն ինչ սորա միայն ժառանգէին, որ էր արքունական՝ որպէս եղ' 'ի վերոյ խորենացին. իսկ մնացեալն էր 'ի ձեռս գնունեաց. և կամ զեկամուտս ինչ կալուածոց սորա ժառանգէին : Իսկ եւ Թէ զինի եղև գաւառ գնունեաց, մարթ է յայնժամ կարծել՝ Թէ համօրէն գաւառն սեպհական եղև գնունեաց՝ յորժամ ինքնին բարձան արշակունիք, և կամ յորժամ գնոյ առին 'ի յետագայից արշակունեաց զմասն արքունի, կամ Թէ տիրեցին, և այլն :

(1) արիշատ : Յայտ է յանուանէս՝ այսպէս կոչեցեալ յանուն զարայի ուրուք, որ և գրի զուրա. զորօրինակ գրի և զուրա իշխան ուշտունեաց : Վաղաք արքունական կառուցեալ 'ի դաշտի, որպէս գնէ խորենացին Գ. 23. * Եւ Երզնէ 'ի դաշտն Երզնայի զգին գնէլոյ՝ Թաղեաց յարքունական քաղաքին (1) արիշատի ॥ :

Կործանեցին զնա պարսիկք 'ի Ժամանակս Բ. արշակայ հայոց արքայի ըստ գրելոյ բուզանդայ Գ. 55. որ գնէ նաև զԹիւ բնակչաց նորա. * Եւ նուրիս և զքաղաքն մեծ (1) արիշատ, որ էր 'ի գաւառին յԵրզնայի, Ե. երգ հրէայս ⁽²⁾, և ԺԵ. երգ հայս. և զնա 'ի հիմանց քանդեալ ապականէին ॥ : Եւ գարձեալ շինեցաւ, զի Թովմաս մեծօրեցի 'ի ԺԵ. գարուն յիշէ զ (1) արիշատ՝ կոչելով ըզնոյն Վիւղաքաղաք. * Եւս երջանիկ ... վարդապետս յոհաննէս ... էր 'ի գաւառէն քաջբերունեաց, 'ի Վեղաքաղաքէն (1) արիշատոյ ⁽³⁾ ॥ :

(1) Առ խորենացոյն Վնունիք
նշ գասի 'ի կարգս գաւառաց,
այլ միայն 'ի կարգս ցեղից :

(2) 'ի միւսմ ձեռագրի գրի արեւ
ձախ Չարեփասան հազար երգ հրէայս :

(3) Սգրաւուն գիրք ԺԶ. Թղթ.

Լճէն: Վաղաք՝ ստէպ յիշատակեալ առ կոստանդին պէրփէրուժէնի⁽¹⁾, առ որում և գրի՝ Լճէն: Յոհաննէս կաթողիկոս դնէ զսա յԼճիովիտ գաւառի, զոր և կոչէ Վիւղ՝ յասէն. * Յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեն եղիա ՚ի գեղջէ Լճիչոյ յԼճիովիտ յեպիս կոպոսութէ բզնունեաց: Լճէն դնէ և վարդան աշխարհազիր, որպէս և յայսմաւորքն ՚ի սեպտ. 16: Ի նմա ցուցանէ լինել և թովմաս մեծօրեցի. զի զքաղաքն Օ աբիշատ՝ զոր խորենացին դնէ յԼճիովիտ գաւառի, նա դնէ յԼճէն գաւառի. յայտ է թէ՝ Լճէն քաղաք ՚ի ժամանակս թովմայի գոլով երևելի՝ յանուն նորա կոչեցաւ շրջակայ սահմանն՝ որ էր գաւառ Լճիովիտի. թէ պէտ և անունս Լճէն՝ ելեալ թուի յԼճիշակովիտ անուանէս, որ էր գաւառ վասպուրականի:

Շարունակօղ թովմայի արծրունոյ դնէ զԼճէն ՚ի Վանունեաց գաւառի՝ յասէն վասն սրահանգայ հազարացի ներքինոյն՝ որ ՚ի մէջն անդ ժա. դարու, թէ էառ * զԼճէն քաղաք Վանունեաց գաւառին: Իսկ թովմաս մեծօրեցի, և վարդան աշխարհազիր՝ զսահման կամ զգաւառ Լճիչոյ կոչեն Վաշէրանի. որ առ նախնիս նոյնպէս է անուն ցեղի՝ և ոչ գաւառի. այլ յայտ է թէ՝ երկիր այնր ցեղին էր յայս գաւառ, վասն այսորիկ և գաւառն ՚ի յետագայից կոչեցաւ յանուն ցեղին:

Ի Է. դարուն հերակլ կայսր այրեաց զԼճէն՝ ուր բնակէին զօրքն պարսից⁽²⁾: Իսկ ՚ի Ժ. դարուն՝ կոմիա նոս՝ (զոր Բ. վասլի կայսեր կացուցեալ էր տէր գաւառին վասպուրականի)՝ զբաւեաց ընդ տէրութիւն յունաց. * զԼճէն (ասէ լաստիվերտցին ՚ի գլ. Է.) իւրով դառ տակերտօքն նա ած ընդ ձեռամբ հռոմոց: Իայց և ՚ի Ժ. դարու էր ՚ի ձեռս պարսից, զորմէ բազում ինչ պատմէ կիրակոս, և զաղետալի անցսն ստորագրէ թովմաս մեծօրեցի:

Խառախախայ Գիւղ: Ի յերկրին Վաջերունեաց կամ Լճիչոյ. որոյ Սենաստան կամ Ուխտ համանուն

747. յիւն քաղաք ինչ, որ ՚ի տպ. գրի Սաւառ, իսկ ՚ի ձեռագիրս Սաւառ, որոյ հնչումն յայտնի ցուցանէ լինել Չաւիւս. իսկ թէ գիրք տեղւոյն ոչ յարմարի, իբր զի դնէ զայն առ տիգրիսիւ ՚ի մի ջաղետոս, բայց որպէս ասացաք այլուր, նախնիք յունաց բազում

ուրեք առաւել սխալեցան ՚ի նշառակել զտեղիս քաղաքաց օտարազգաց, քան թէ յանուանել: Ուր և տիգրիսիւ կարեմք իմանալ զվրտակ նորա:

(1) Ի գիրս կառավարութեան գլ. 44:

(2) Ասողիկ գիրք Բ. 3:

առաւել անուանի է քան զգիւղն, զոր և ստէպ յիշա-
տակէ թովմաս մեծօրեցի, և ուրեք կոչէ զնոյն՝ * Ըծա-
բնակ և հրաշագործ ուխտ տիրամօր անձանին 'ի Սայ-
րաբաղաք վանսն Սախարայ՝ որ այժմ Խառաֆասպայ վանք
կոչի: Յիշատակէ և զԵպիփոպոսունս զառաջնորդս տե-
ղոյն զԽաչատուր և զՕսթոս:

'ի գեղջէ աստի էր և Եղիսաբէթ՝ զորմէ դրի յայս
մաւուրս 'ի 24. ապրիլի. * Եւ նա յերկրէն Լըճիշոյ
'ի գեղջէն Խառաբաստայ:

Կերմանից: Յիշատակի այս գիւղ 'ի յիշատակարանի
գրոյն միւթթարայ յելս ԺԴ. դարուն. * 'ի Թազաւորու-
թե հայոց յաշխարհին կիլիկեցւոց օջնի և որդւոյ նորին
լեոնի, 'ի կաթողիկոսութե տէր յակոբայ անաւարդեց-
ւոյ... անձնորհ մեծ վարդապետս միւթթար գոլով 'ի
գաւառէն Վաջերունեաց 'ի գեղջէ Կերմանից: *
Եւս գիւղ կայ մինչև ցայժմ. տես 'ի նոր հայաստան.
Թղթ. 166:

Սեծոֆայ ուխտ: Օրմէ բազում ուրեք յիշատակէ
թովմաս մեծօրեցի, և պատմէ զառուին և զաւերումն
նորին 'ի Թուրքմանաց և յայլոց բռնաւորաց: Յոհաննէս
վարդապետ վերակացու մեծօրայ՝ շինեաց 'ի սմա 'ի
մէջ եօթն ամաց տաճար մեծակառոյց յանուն տիրա-
մօրն, յայնմ դառն ժամանակի՝ յորում հրամանաւ չա-
ղաթայի բռնաւորին քանդէին այլ եկեղեցիք: Եւս սո-
րայս շինուի այնչափ հաճոյ երևեցաւ բռնաւորին, մինչև
նոյն ինքն էաճ զառաջին քարն հիման՝ բառնալով 'ի վե-
րայ ուսոց իւրոց:

Յայսմ ուխտի Սեծոֆայ բնակէր զրիգոր տաթևացին
եկեալ 'ի նահանգէն սիւնեաց հանդերձ աշակերտօք իւ-
րովք, յորոց մի էր և թովմաս պատմագիր, որոյ վասն
կոչեցաւ Սեծոֆեցի:

Եստ Թաղեալ կայ Սիւթթար վարդապետ՝ որպէս դնի
'ի յիշատակարանի նորին գրոյ. * Փոփի առ քն (միւթ-
թար) 'ի Թուականութես հայոց չձգ. յամսեանն հոռի
իէ. յաւուր ուրբաթու, որ և պատուական մարմինն
եղեալ կայ 'ի նոյն վանս Սեծոֆոյ ընդ հասարակաց գե-
րեզմանս՝ որ է 'ի հարաւոյ կողմանէ անապատին: Տես
վասն այսր և 'ի նոր հայաստան. Թղթ. 166:

Յարձէշ դնէ վարդան աշխարհագիր և զայլ մենաս-
տանս՝ յստէն ըստ ձեռագրաց. * Եղիովիտ և Վաջե-
րունի Լըճիշ է, ուր կան նք ուխտքն Լըճոսֆէր, և

Սեծոք. և անդ է գերեզման աղբերկան որդոյն անճա-
տուր վարդապետին, և ոսպնակեր վարդապետին 'ի ներ-
քին վանքն է. և Ուսմանայն՝ ուր կայ 'սը նշանն ամենա-
շօր ॥ :

Լսպիսնայ վանք, կոչի նաև Սբ Թաթ Յարութի : Յիշա-
տակէ թովմաս մեծոփեցի՝ յասերն վասն յովհաննու վար-
դապետի ուրումն . * Լսր սա 'ի Վաջերունեաց 'ի Սբ
ուխտէն Յարութի՝ որ Լսպիսնայ վանք վերակոչի,
'ի Վեղճէն Սարախանի ॥ : Յիշէ և այլուր զայլ ոմն վար-
դապետ յակոբ անուն 'ի Լսպիսնայ :

Լսլ ուրոյն ևս յիշատակէ զգեօղն կոչեցեալ Լսպիսայ
կամ Լսպսայ մերձ յարձէշ յասերն . * Լսկն եհաս 'ի յԼսր
ճէշ, փոս ետ հատանել յերկուս տեղիս, մին 'ի յԼսրճէշ,
և մինն յԼսպսակ մինչև 'ի լեառն Լսլու ॥ : Ուղիղ ևս
գրի այլուր առ նորին թովմայի յասերն . * Լս բարե-
պաշտ ձեռնաւոր մի անունն յովհաննէս սպանին 'ի Վեղն
Լսպիսակ ॥ :

ԱՊԱՀՈՒՆԻՔ :

Դիրք սորա 'ի բանից թովմայի արծրունւոյ երեւի
լինել մերձ 'ի ծովազնունեաց . * Վնացեալ (ասէ սմբատ
արքայ) ընդ եզր ծովուն բզնունեաց ընդ կողմն Լսպհու-
նեաց ॥ : Խսկ բուզանդ Գ. 20. յոսն մասեաց լերինն դնէ .
զորոյ զբանս տեսցես ստորև . բայց պարտ է աստ իմա-
նալ առաւել վասն գօտւոյ ինչ լերանց, որք մասիս ա-
նուանեցան, սակա կցեալ համարելոյ 'ի նախնեաց ընդ-
մեծի բնիկ մասիս լերին :

Սաղարշակ արքայ կացոյց 'ի տնա նախարարութի,
որ յանուն գաւառին կոչեցաւ : * Լսլ և զնախարարութի
Լսպհունեաց (ասէ խորենացին) ⁽¹⁾ և զմանաւազեանն և
զբզնունեանն 'ի նոյն գաւառացն հայկայ 'ի բնակչացն գտել
պերճադոյնս՝ տեարս կարգէ, յանուն շինից և գաւառաց
կոչելով ॥ : Խսկ յանցանել ժամանակաց վասիլ կայսրն
զայս գաւառ, ընդ նմին և զհարք հանդերձ այլովք աշ-
խարհօք՝ ետ դաւթի կուրապաղատին տայոց, որպէս զի
փոխանակ այնոցիկ զօրս առաքեսցէ յօգնականութի ⁽²⁾,

(1) Դիրք. Բ. 7. կամ ըստ ձե-
ռագր. 8 :

(2) Պատմէ ասողիկ Գ. 15 :

զի ունէր բազմութիւն զօրաց, քանզի և ընդդէմ մամլուն ամիրապետին պարսից՝ որ եկն 'ի վերայ նորա երկու հազարօք, կարօղ եղև հանել երեք հազար աղեղնաւորս, և երկու հազար հինգհարիւր հեծեալս:

'Ի պատմութե թովմայի արծրունւոյ՝ (ուր կրկին անգամ պատմի զաշոտոյ որդւոյ դերանկին,) յիշատակի յայս գաւառ ազգ ինչ՝ Այսիկ անուանեալ. * (1) այսու ժամանակաւ գայ հասանէ ամբատ թագաւորն հայոց 'ի գաւառն Ապահունիս, հարկս պահանջել 'ի զլիւոց Այսիկին կոչեցեալ ազգէ: Այլ սորա էին յաւէտ ժողովուրդ ինչ այլազգեաց կամ տաճկաց բնակեալք անդէն որդիք արդուալմանի ուրումն, որպէս դնի յառաջին պատմութե թովմայի արծրունւոյ (1):

Այլեղեցի այսր գաւառի հիմնեալ էր 'ի ժամանակաց անտի լուսաւորութե ազգիս, բայց 'ի զիրս ոչ յիշատակին յաճախ եպիսկոպոսքն, բաց 'ի միոյն՝ որ էր 'ի ժողովականաց անտի՝ որք գրեցին պատասխանի նամակին պարսից 'ի ժողովն արտաշատու, յիշատակեալ առ զազարայ թղթ. 75. և առ եղիշէի թղթ. 26. Արեւիս եպիսկոպոս ապահունեաց:

Վալարիս: Վիւղ, որ զկնի կոչեցաւ Մծաղ. զորոյ ըզպատճառն այսպէս նշանակէ բուզանդ 77. 20. * Յոր ժամ եկն եմուտ զօրավարն պարսից 'ի ներքս 'ի զիւղն Վալարիս, ածէր կապեալ զարքայն տիրան ընդ իւր. և ասէ վարազ. անէ՝ տեսէք ածուղ. որով երկաթ զօրաշուսցուք. զի զաչս խարեցուք զարքայիս հայոց. և անդէն բերին ածուղ՝ որով խարէին զաչն տիրանայ: Վալարիսն խօսիլ սկսաւ տիրան՝ և ասէ. փոխանակ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարեցան յայս տեղւոյն, արդ՝ փոխանակ Վալարիսոյ անուան՝ Մծաղ անուն լիցի սմա՝ մինչև ցյաւիտեանս ժամանակաց, և այս երեւոյթ նշառ նակս մնասցէ յիմ յիշատակի:

(1) Թովմա մեծոփեցի յիշատակէ ուրեք և զՎալարիս Ապահունեաց. 'Էւ միւս օրն ելեալ գնաց (շառուհ որդի լանկթամուրին) 'ի Վալարիս Ապահունեաց 'ի խանազան: Զխանաֆանն այլուր կոչէ Կանաֆան. յասեղն. * Իսկ երկիրն քաջբերունեաց Արճէշ և Աջօվիտ, Տունն խոտխոտունեաց, հառադահն, և քաղաքն Մանծկերտ հարբիս՝ խոյս տուեալ և այլն:

Աւր 'ի յետին բանից աստի թովմայի մարթ է մակաբերել, թէ խանաֆանն չէ առանձին անուն տեղւոյ 'ի գաշտին կամ 'ի գաւառին Ապահունեաց, այլ անուն միւս ինչ տեղւոյ: 'Էւ 'ի մերձ գնելոյ 'ի կարգին զՄանծկերտ քաղաք, ոչ յանդէպս համարեացի որ լինել զաշատանն Բաղէշ, ուր 'ի բազմաց հետէ նստին խանք:

Ս արդան որոշէ զգաւառ սորա, այլ կոչէ Լճաշ՝ յա սեն։ * Լճ խաբկանօք առ ինքն կոչեաց զտիրան, և խաւարեցոյց զաչս նորա ՚ի գաւառին Լճաշունեաց, ՚ի գետին՝ որ Լճուղն կոչեցաւ ՚ի պատահմանէ։ Դ Նմին գաւառի դնէ և՛ ասողիկ ք. 1. այլ զգիւղն կոչէ Լճաշ, որ Թուի լինել վրիպակ գրչաց, զի զայն պատմութի և անուանակոչութի առնու ՚ի բուզանդայ, որոյ պատմութեան յարմարի անունս Լճաշ կաղ. իսկ բանքն ասողիկայ են այսպէս. * Խաւարեցոյց զաչս նորա (այսինքն տիրաւ նայ) Լճաշունեաց գաւառին՝ ՚ի գիւղն որ Լճաշ կոչեն, որպէս պատմէ բիւզանդ.։

Լճ Դրաշ։ Յիշատակէ բուզանդ. ՚ի ք. 20. * Լճ յերկրին Լճաշունեաց՝ յոտինն մեծի լերինն մասեաց, տեղին զայն որսասցուք, տեղւոյն՝ որում անուն կոչի Վաղաք Լճի որսք.։

Խարճաթն։ Վիւղ՝ զոր յիշէ ասողիկ ք. 3. յասեն վասն կայսեր հերակլեայ. * Լճ անցեալ ընդ Լճաշունին՝ բանակի ՚ի գիւղն որ կոչի Խարճաթն.։

Վիւղ ծըմբոյ։ Յիշէ ասողիկ ք. 41. * Լճ չուեալ եր Թան ՚ի գաւառն Լճաշունեաց, բանակին յանդիման բանակին մամլանայ ՚ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղւոյ մի, ՚ի սահմանս գեղջն Նըմբոյ։

Խոսն։ Վիւղ՝ զոր մատթէոս սուհայեցի դնէ Լճաշունին։

Թանորաշ, կամ Թանորաշ.։ որոյ բնակիւք կոչեցեալ Թանորաշ, կամ Թանորաշի։ Վիւղ, կամ Լճան՝ զոր լաստիվերացին ՚ի գլ. իք. դնէ յայս գաւառ. * Լճեալ գայ անցանէ ՚ի գաւառն Լճաշունեաց ՚ի բնակարանն սատանայի յածուրաց ժողովն, և ՚ի գաղանաց գայրաւ գիւղն՝ որ կոչի Թանորակս.։

Լճս տեղի անուանի գտաւ յիններորդ և ՚ի տասնէրորդ դարու վասն որ ՚ի նմա աղանդոյն. իսկ ՚ի սկիզբն ժամ. դարուն ՚ի ձեռն գրիգորի մագիստրոսի բարձաւ աղանդն այն ՚ի տեղւոյն անտի։ Այս մինչև ցայժմ կան գուն այս գիւղ, և կոչի Թանորա, մերձ ՚ի մանագիւրտ։ Տես ՚ի նոր հայաստան. Թղթ. 112.։

ԽՈՌԽՈՌԴՈՒՆԻՔ (1) :

Յայտ է թէ որպէս ցեղն՝ նոյնպէս և գաւառն կոչեցաւ այսպէս յանուանէ խոռայ որդւոյ հայկայ, զի և ըստ գրեւոր վարդանայ պատմագրի՝ շինեցաւ 'ի խոռայ, որում և առաջնորդէ բան խորենացւոյն 'ի ա. 11. * Իսկ խոռն 'ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զշէնս իւր. և 'ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութի ազգին խոռխոռունեաց ॥ :

Վրէ նոյն վարդան, թէ Խորխոռունիք է Խառնի, և Խարաիւր. նոյնպէս և վարդան աշխարհագիր. * Խորխոռունիք Խոշունի է իւր վիճակովն ॥ Որովք յայտ է՝ թէ 'ի ժամանակս սոցա կոչէր Խոշունի (2) :

(1) Այսպէս գրի 'ի ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն, միայն 'ի տպագրեալն գրի Խորխոռունիք : Աս այլ 'ի մատենագրաց դասնի ուրեք ուրեք և Խորխոռունիք :

(2) Իսկ թովմա մեծօփեցի զԱղիովիտ գաւառն կոչէ ուրեք Տաւ խոռխոռունեաց. թերևս վասն մեր ձաւոր գոլոյ միմանց երկուց այս գաւառացս :

Այլ գծուարին է յոյժ միաբանել ընդ Ճգրիտ գրից խոռխոռունեաց գաւառին՝ զբան մեծին ռորդանայ զոր գրէ վասն գուրգենի կրտսեր եղբոր ք. սմբատայ արքայի 'ի Բ. դարուն. * Դառան գէ զՏաշիւր սևորգւովքն ձորոգեաին, և զՎայեն, և զՎայծոն, զԽորխոռունիք որ 'ի խոռայ շինեցաւ. որ է Խոշունի և խոռակերտ, և զԲազունիք որ է Բազկերտ 'ի գաւառն Տաշբայ. և այլ բերդք անուանիք եհաս գուրգենայ՝ զոր վերք Սոմիէթ կոչեն. և 'ի նմանէ սերեցան թագաւորքն գաւիթ, արաս, և կիւրիկէ ॥ որք և տիրեցին 'ի կողմանս աղուանից : Քանզի նշանակեալ տեղիքդ 'ի վարդանայ՝ են յուտի և 'ի գուրգարս. իսկ ծանուցեալ գաւառն խոռխոռունեաց՝ 'ի տուրուբերան մերձ 'ի ծովն ըզնունեաց. և զիւրդ մարթ էր գուրգենի՝ տիրելով ու

տի գաւառին և մասին գուրգարաց, տիրել և խոռխոռունեաց, խորոց 'ի միջն ունելով բազում գաւառս, և զողջոյն իսկ նահանգն այրարատեան, որում բազրատունիք ոչ երբեք տիրեցին բոլորումն. ուր գաւառքն տուրուբերանոյ առ տերութիւն բազրատունեաց մեծաւ մասամբ անկեալ էին ընդ տերութիւն այլազգի իշխանաց, որպէս և մերձագաւառքն խոռխոռունեաց՝ հարբ և ապահունիք ունէին օտարազգի ամիրայս :

Ապա զայսուսիկ քաջ կշռեալ, ոչ անտեղեակ գոլով և պատմուեց ժամանակին, և աշխարհագրական գրից՝ թերևս ոչինչ անտեղի համարեցի կարծել մեզ զխոռակերտդ յիշատակեալ 'ի վարդանայ այլ գոլ 'ի խոռխոռունեաց գաւառէն, յորում էր և Սէծ Կաթաբաթի ազգին Խոռխոռունեաց ըստ գրեւոր խորենացւոյն, յորոց թերևս հատուած մի բնակացեալ 'ի կողմանս տաշբայ՝ հայրենական առ նուամբ գտեղի բնակութեն կոչեցին, և կամ լաւ ևս 'ի նմին իսկ 'ի նահապեակ ազգին կառուցեալ և անուանակոչեալ և այս՝ և այն տեղի. զկնի ուրեմն 'ի նախարարութի մեծ և յաւազութի ամբարձաւ իշխանն տոհմին բնակելոյ 'ի սեփական գաւառին :

Աս այսոքիւք և զԲազունիք

Յաւուրս վաղարշակայ խոռխոռունիք ընկալան զպա-
տիւ թիկնապահութե արքայի . և զի առաջին թիկնա-
պահն կոչէր Սաղիսազ, բազում ուրեք և այլ թիկնա-
պահք յանուն նորին կոչին Սաղիսազ, որպէս և տոհմն
խոռխոռունեաց Սաղիսազունիք . զորոց զընացի և 'ի
ներածութե հին հայաստանեայցս :

Եկեղեցի դաւառիս հիմնեալ է նախ քան զեօթնե-
րորդ դարն, և թերևս 'ի սկզբան անդ լուսաւորութե
ազգին, այլ Եպիսկոպոս նորին ոչ յիշատակի ուրեք՝
բայց յստորագրութիւն ժողովոյն դիմայ առ ներսիսիւ
շինողիւ 'ի է. դարուն, Գրիգոր Եպիսկոպոս Խոռխոռու-
նեաց :

Կայ և 'ի վերջ գրոցն պարապմանց 'տէյն կիւրդի ա-
ղեքսանդրացւոյ (ըստ տպագրեալ օրինակին), հատուած
բանի վասն անապականութեան մարմնոյն քոթի, մակա-
դրեալ, Տեառն Յետապ խոռխոռունեաց Եպիսկոպոսի, որոյ
ժամանակ անյայտ :

որ է Բազկերտ յիշատակեալ 'ի
վարդանայ, ո՞րպէսք իշխէր այլ
համարիլ 'ի Բզնունեաց (որ և է
առ դուրս խոռխոռունեաց,)
եթէ ըստ գիպաց իմն ոչ 'ի վերայ
բերէր վարդան 'ի գաւառն քաւրայ:
Թողում զայն, զի այս բան վար-
դանայ ոչ միայն զԲազկերտ, այլ
և զխոռակերտ կարօղ է ակնար-
կել 'ի դաւառին տաշրայ: Եպա-
տէ այսոցիկ և այն, զի 'ի թղթի
հիւսիսային վարդապետաց հայոց

առ Դ. Գրիգոր կաթողիկոս տղայ
կոչեցեալ, յիշատակի և Միխայիլ
Վարդապետ Խորախիւրայ՝ ընդ սանահ-
նեցիս, հաղատացիս, և քոբա-
րեցիս :

Չայսոսիկ գրելով՝ չեն մեզ կամք
հաստատել ինչ անստոյգ, այլ զի-
րաւացի և զբանաւոր տարակոյս
աշխարհագրական՝ առաջի առնել
հետաքննին ընթերցողաց 'ի ստու-
գութե: